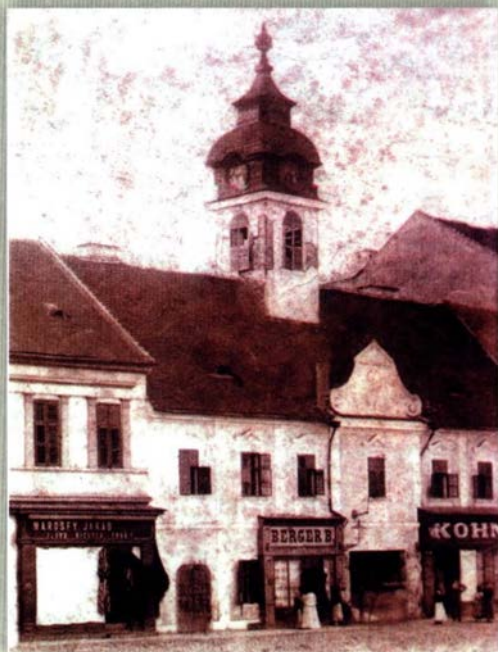

UJJ JÁNOS

Erdélyi Magyar Adatbank – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

Arad építészeti emlékei

Nagyvárad
2008

Partiumi füzetek

53

Ujj János

ARAD ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI

Ujj János

ARAD ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI

Kiadja
a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség
2008

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes tördelés:

Tóth Anna-Mária

Készült
a Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Társaság
támogatásával.

Előszó

Gyalogosan több száz, gépkocsival olykor több ezer aradi épület mellett megyünk el nap mint nap, anélkül, hogy akár egyetlen pillantást vetnénk a homlokzatra, avagy eszünkbe jutna az építmény megszületésének ideje, tervezője, esetleg kivitelezője. Igaz, többségünk nem is tudná azokat behelyezni az építészettörténet stílusirányzataiba, hiszen ahhoz semmiféle eligazító segédeszközzel nem rendelkezik.

Az elmúlt néhány évtizedben született és kiadott városkalauzokban néhány épület stílusát megemlítették ugyan a szerzők (magam is ezt tettem!), de a város építészetének részletesebb művészettörténeti értékelésére mindeddig nem került sor. Íráskészséggel (és főleg kellő szaktudással) megáldott építészeink közül (tudomásom szerint) csupán a közülünk már olyan korán végleg eltávozott Ujj Jenő (csak névrokonom) műépítész kéziratban maradt munkája az egyedüli ilyen jellegű alkotás. Annak előbányászására, sajtó alá rendezésére és kiadására mindeddig nem akadt vállalkozó. Talán létezéséről sem tudnak az érintettek!

A jelen könyvben az aradi építészet megmaradt emlékeit igyekeztem számba venni. A dolgozat időben a 13. és 20. század között mintegy hétszáz esztendőt ölel fel. Igaz, úgy, hogy a középkori káptalan és prépostság templomának felszentelése, és a könyvben következő részletesebben bemutatott aradi épület, a szerb görögkeleti templom születése között majdnem fél évezredes űr van az aradi építészetben. Az egykori mezővárosból (oppidum), valamint a török hódoltság időszakából még leírásban sem maradt semmi az utókorra!

Az aradi építészet lényegében a törökök kiűzését követő évtizedekben eluralkodott barokkal kezdődik. Az aradiak talán a barokk alkotásokat ismerik legkevésbé, ezért a barokknak szentelt fejezetben, részletesebben taglaltam a leírásokból ismert, de lebontott épületeket is. Nehogy a még megmaradtak is azok sorsára jussanak!

A barokkot követően a város épületei között megtaláljuk a 19. század szinte valamennyi irányzatát, talán csak a romantikus jellegű épületek hiányoznak. Ezek közül könyvemben az eklektikának és a szecessziónak szenteltem jelentősebb teret. A könyv utolsó fejezete a 20. század húszas-harmincas éveiben emelt épületek leírása. A hatvanas években Aradon, akárcsak szerte az országban megkezdett és majd harminc éven keresztül folytatott jellegtelen panelépítkezés bemutatása az utókor műtörténészének feladata lesz.

A különböző építészeti stílusokat bemutató fejezetek elején rövid eligazító stílustörténeti összefoglalóban ismertettem az illető stílusirányzat jellegzetességeit, valamint összevettem az aradi épületeket a régió hasonló alkotásaival. Tettem azt nem a szakemberek, hanem azok számára, akik kevésbé járatosak művészettörténetben. Az aradi építészeti alkotások elhelyezése régió vagy az ország építészetébe, a jobb tájékozódást szolgálja.

A szerző

I. A KÖZÉPKORI ARAD EMLÉKE

A középkori város építészeti emlékei szinte mind elvesztek. Olyannyira, hogy korábban a település helyének meghatározása is szakmai viták sorát váltotta ki. Most immár egyértelmű bizonyítékok vannak, miszerint az Orodnak nevezett középkori település a várostól keletre, a mai Vladimirescu (Glogovác) község területén alakult ki.

Az 1960-as évek végén és a 70-es évek elején, az Arad Megyei Múzeum munkatársai által végzett ásatások a (ma közigazgatásilag a municípiumhoz tartozó) község külterületén feltárták az egykori ispáni várat. Köztudott, a magyar városiasodás legkorábbi szakasza a királyi vagy főpapi székhelyekhez, illetve az ispáni várakhoz kapcsolódott. Ezek körül alakultak ki ugyanis az ún. „váralja” települések. Így egyáltalán nem véletlen, hogy Arad jelentős Árpád-kori településének nyomai az ispáni vár közelében, a mai várostól mintegy 6–7 kilométer távolságra találhatóak.¹ Az ásatások során 11. századból, Orseolo Péter, I. András és I. Béla királyaink idejéből származó pénzérmék kerültek elő.

Maga az ispáni vár és a vár belsejében feltárt temető és leletanyaga értelmezésében a román és magyar történészek merőben más nézeteket vallanak. A hazai történétírók a település alapítását a 8–9. századra, még a magyar honfoglalás előtti időre datálják, szerintük a honfoglaló magyarok az akkor már itt lakó románsággal vívott harc révén jutottak annak birtokába. A sírokból hiányzó fegyverek tényéből azt a következtetést vonják le, hogy ott a helyi „békés” lakosság temetkezési helye volt.

A magyar régészek állítása szerint a honfoglalást követő második évszázad (11. sz.) közepéről származó magyarországi sírokban sehol sem fordulnak már elő fegyverek, azok a korábbi, a honfoglalás és a 955-ig tartó kalandozások kora temetőinek voltak jellemzői. I. István korában a magyarság immár megtelepedett. Az a lakosság falvakat alapított, túlnyomó többsége vezéreikkel egyetemben meg-

¹ Benkő Elek, *A középkori Arad. Kötetben: Az aradi vár története.* Bp., 1998. 30.

keresztelkedett, településein templomokat épített. A megtelepedett keresztény lakosságra pedig már nem jellemző használati tárgyak a fegyverek. A magyar történészek szerint a feltáró régészek a glogováci leletek antropológiai vizsgálatát nem végezték el kellő alapossggal, a sírokban fellelt csontokról nem derítették ki, hogy azok európai vagy ázsiai jelleget viselő elhunytaktól származnak-e.²

Tagadhatatlan tény, hogy a megye alföldi részének egyik ritka középkori építészeti emléke a glogováci rom. Magának Glogovác településnek az alapítási idejét történelmi oklevelek hiányában meghatározni lehetetlen.³ Az viszont immár kétségtelen, hogy Glogovácson az aradi káptalan és prépostság templomának a romjai találhatóak.

Az Angyalkúton éppen az aradi régészek által az elmúlt években végzett ásások bizonyítják: Márki Sándor mintegy 120 évvel ezelőtt tévesen ítélte a glogováci romokat a bizerei apátság maradványainak.⁴ Annál is inkább magyarázhatatlan a kiváló történész tévedése, mert az osztrák katonai térképek vitán felül a Maros északi partjára helyezték a régi Aradot („veterum Orod”),⁵ az osztrák katonai térképek pontossága pedig megkérdőjelezhetetlen volt már abban az időben is. Az állítás még akkor is igaz, ha a szabályozatlan folyó többször is változtatta medrét. Különbén Glogovác helyére teszi a régi várost a 18. században Thuróczy László⁶, valamint Béll Mátyás is.⁷

Az aradi káptalan és prépostság története és tevékenysége hitelesítő- és istenítélet-helyként tisztázott. Közismert, többször (többek között néhai Kovách Géza által is) megírt tény, hogy

² Uo., 20.

³ Dörner, Egon, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu /Egy kora középkori templomrom Arad közelében*. Ziridava, I. 1967. 9–29.

⁴ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szab. kir. város története*. I. Arad, 1892. 448.

⁵ *A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban*. Szerkesztette Blazovich László. Szeged, 1996. 41–42.

⁶ Thuróczy László, *Ungaria suis cum Regibus compendio data*. Tyrnaviae, 1768. 207.

⁷ Béll Mátyás, *Compendium Hungariae Geographicum*. III. kiadás. Posonii et Cassoviae, 1777. 244.

Primogenitus aradi prépost neve egy 1156-ban kelt oklevélen fellelhető, a káptalan, pedig 1177-től szerepel az oklevelekben. Azt már a 19. századi történészek tisztázták, hogy első temploma 1197-ben már biztosan állt. Annak a templomnak a nagyobbítására és anyagi gyarapítására, javadalmakkal való ellátására biztatta levelében II. András király második feleségét III. Honorius pápa.⁸ A későbbi királyi adományokról is tudomásunk van, „a királyi hatalom ez idő után nem egyszer gyarapította és látta el kedvezményekkel az aradi prépostságot. Többek között, évenként 2000 darab kőstöt biztosítottak számára.”⁹

A hitelesítőhelyként működő káptalan tevékenységét többen is feldolgozták, a török hódítás elől levéltárát sikerült Gyulafehérvárra menekíteni.

A romokkal kapcsolatban talán csak az 1224. november 24-én, a bőségesen adományozó Jolántha királyné jelenlétében felavatott bazilika stílusa az egyedüli tisztázandó kérdés. A romok ugyanis nem egyértelműen vallanak az épület stílusáról.

Gerevich Tibor a glogováci maradványokat a gótikus építmények közé sorolja, az Arad megyei kovaszinczi és pankotai templomokkal egyetemben.¹⁰ Vele ellentétben Dercsényi Dezső a glogováci, borosjenői és pankotai romokat a román stílusú építmények között említi. Szerinte az épület terveit valószínűleg a franciaországi Burgundiában készítették.¹¹ Dercsényi nézetét több magyar történész és művészettörténész, az aradiak közül Lakatos Ottó, Márki Sándor, Somogyi Gyula is osztja. A romokról Molnár Pál 1873-ban készítette az első tervdrajzot, azokat 1876-ban személyesen megtekintette Rómer

⁸ Lakatos Ottó, *Arad története*. I–III. Arad. 1881. I. 22–38.

⁹ Somogyi Gyula dr., *Arad szab. kir. város és Arad vármegye községeinek leírása*. Arad, 1913. I.

¹⁰ *Siebenbürger*. 1940. a LXII. sz. térkép.

¹¹ Dercsényi Dezső, *A román stílusú művészet fénykora*. Bp., 1965. 86.

Flóris, a kor neves magyar régésze is. Az építmény tervrajzát a megyei monográfia I. kötetében Márki Sándor történész is közölte. Az ő és Molnár Pál vázlata között annyi az eltérés, hogy Márki hiányzónak jelölte a szomszéd telektulajdonosok által levágott északi falrészeket, míg Molnár az északi alapot meglévőnek tűntette fel. Dörner Egon, az Arad Megyei Múzeum néhai jeles régésze is román stílusúnak határozta meg a romokat.

Mire alapozzák egymástól eltérő véleményüket a történészek? Miről árulkodnak a még meglévő kövek?

Mindkét fél állításai csak részben igazolhatók, hiszen a falrészek jelenlegi állapotából nem derül ki a boltozat, illetve a nyílások és díszítőívek milyensége. Egy dongaboltozatra vagy csúcsívre utaló lelet, a román stílust sugalló négyzetfejű oszlopok, avagy az oszlopfők hiánya a gót stílus esetében, az alkalmazott plasztikai elemek elemzése könnyen eligazítanak a kutatókat. Csakhogy mindezek hiányoznak, a plébánia kertjében talált faragott kövek nem adnak feleletet a kérdésre.

Ezek ellenére, tagadhatatlan, hogy a korra e vidéken a román stílusú nemzetiségi monostortemplomok a jellemzők. Ez a templomstílus Szentkirályi Zoltán szerint a „lombard eredetű (háromhajós, keresztház nélküli, hajónként íves apszisban záruló) bazilikából alakult ki. Ezt gazdagították a világi nagybirtokosok sorából kikerült építetők a hatalom, a rang ősi jelképével, a nyugati homlokzathoz csatolt toronypárral. Tömegében és rendeltetése szerint is ez volt a templom kitüntetett része: hangsúlyt adott a bejáratnak (...) Téralakítás szempontjából a típus egyik jellemző vonása, hogy a tornyok nem különülnek el az intereurtól.”¹² A 13. századi román stílusú templomok hajói szinte kivétel nélkül keskenyek és kereszt alakúak, amit, például a zsámbéki templom-rom, avagy a lébény-mosonszentmiklósi épségben megmaradt templom is igazol. (Lásd a mellékelt illusztrációkon is.)

A glogováci romok, ha nem is teljes egészében, de fedik a fenti leírást, bár a bazilika nem tartozott a nemzetiségi monostor-

¹² Szentkirályi Zoltán, *Az építészet világtörténete*. Bp., 1980. I. 145.

templomok közé, és sohasem volt bencés kolostor, amint azt tévesen állítják.¹³ S az is szinte bizonyos, hogy az aradi templomot a clunyi építészet stílusában tervezték, de nem biztos, hogy a cisztercita szerzetesrend tagjai építették, ahogyan azt korábban állították. A cisztercita építészek ugyanis „Franciaországból áthozták stílusuk jegyeit is, az egyenes záródású apszist, a torony mellőzését.”¹⁴ A glogováci romok egyáltalán nem ilyen jellegű templomra utalnak. Az itteni templom toronnyal rendelkezett, az apszis pedig félkör alakú, amint az mindmáig jól kivehető. Viszont az építőre vonatkozóan sehol semmilyen utalást nem találunk.

Vătășianu Virgil szerint: „amennyiben a tervrajzát helyesen készítették el, a templom nyugatra néző, kéttornyos, három (a két szélső hajó nagyon keskeny) vagy esetleg egy hajóval, kereszthajóval, kórossal, apszissal (...) rendelkező bazilika volt.” A jeles művészettörténész viszont a templom építését a tatárjárás utána időszakra helyezi, mivel szerinte „az 1223-as utalás egy másik, időközben eltűnt templomra vonatkozik.”¹⁵ Vătășianu egyetlen tényt hagy figyelmen kívül: a III. Honorius pápa által is említett, jelentős méretű templom nem tűnhetett el nyomtalanul. A megyében az ennél kisebb templomoknak is maradtak maradványai, lásd a már említett pankotai vagy a kovaszinci, vagy a még nem említett világosi romokat.

Román stílusú épületre utal a kereszt alakú alaprajz, valamint az a tény is, hogy „ezeknek a román stílusú templomoknak jellemzője a bizonyos fokú vaskosság, amely nemcsak a falak tényleges vastagságában, hanem sokszor a nyomott térhatásban is megnyilvánult.” Az épületből megmaradt falak vastagsága 60–80 cm között váltakozik. Ugyancsak abban a korszakban jelent meg a templomhoz épített külön helyiség, a sekrestye is, ahol a mise bemutatásához és a templom működéséhez szükséges tárgyakat

¹³ *Aradul, permanență în istoria patriei*. Arad, 1978. 196/J Hurezan, Pascu, Kovách Géza, *Centrul ecleziastic și comitatens, sec. XII–XVI/Egyházi és vármegyei központ a XII–XVI. században!*. In: *Arad, monografia orașului de la începuturi și până în 1989/Arad város monográfiája a kezdetektől 1989-ig!*. Arad, 1999. 53–68.

¹⁴ Lyka Károly, *A művészetek története*. Bp., 1931. 123–136.

¹⁵ Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Bukarest, 1959. 42.

őrizték, ott öltötték fel a szertartásoknál használt ruhát.¹⁶ A glogováci romoknál jól kivehető a sekrestye falának maradványa, valamint az ajtónyílás, amelyen a szentély felé közlekedtek.

A templom vastag falait négyszögletes faragott kőlapok borították, azok között kő, kavics és mészkő keveréke töltötte ki.¹⁷ A torony nem különült el a templom épületétől, annak szerves részét képezte.

A román stílus mellett szól az a tény is, hogy a glogováci templomromnál sehol sem fedezhető fel a gót stílusra jellemző gyámpillér nyoma.

Az 59,50 m hosszú főhajó a már említett félkör alakú apszisban végződött. A főhajó mellett (valószínűleg) két keskeny mellékhajó volt, ezeket faragott oszlopok választották el a főhajótól. Az oszlopok faragott köveit elhordták, ez a tény magyarázza, hogy a templomrom középső része alacsonyabb szinten van, mint a nyugati vagy keleti rész. A kereszthajó alapjából teljes egészében megmaradt a déli rész, az északi a szomszédos telekre esett át. A romok jelenlegi állapotát rögzítette Hans Gehl történésznek a glogováci németekről, azok anyagi kultúrájáról közölt monográfia-jellegű munkája, amelyben ő is egyértelműen a templom román stílusa mellett foglal állást.¹⁸

Egyes adatok szerint a régi Aradot a törökök 1550-ben égették fel. Verancsics Antal (1504–1573) egri püspök szemtanúk elbeszélése alapján írja le a város felgyújtását.¹⁹

A török csapatok viszont csak 1551. szeptember 18-án foglalták el a csanádi püspökség területét. Lakatos Ottó szerint a káptalan tevékenységét egy kis ideig még megtúrték, de 1554-ben azt is felszámolták, a templomot akkor gyújtották fel. A templom elpusztítása megmagyarázhatatlan. Azt valószínűleg valamelyik török szabadcsapat hajtotta végre, hiszen közsímet a törökök toleranciája a kereszténységgel szemben. A bazilika tönkretételében

¹⁶ Wellner István, *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. Bp., 1990. 47.

¹⁷ Dörner, Egon, i. m. 16.

¹⁸ Gehl, Hans dr., *Heimatbuch der Gemeinde Glogowatz in der Arader Komitat /Könyv az Arad megyei Glogovác szülőfaluról*. Abensberg, 1988.

¹⁹ Verancsics Antal, *Összes művei. Magyar Történelmi Emlékek*. VII. Pest, 1865. 168.

talán az játszhatott szerepet, hogy a templomot a maga erős falaival a lakosság esetleges ellenállási központtá, avagy menedékhellyé alakíthatta volna ki a rendszeresen fosztogató török szabadcsapatok ellen.

Az egykori virágzó település lakói szétszóródtak, vagy elpusztultak. A falu csak a törökök kiűzését követően kelt ismét életre. A svábok 1724 és 1756-os glogováci telepítése után az új lakosság széthordta a bazilika méretű romtemplom köveit. Azok, valószínűleg ma is megtalálhatók a község házainak alapjaiban, falaiiban.

A templomot akkor megtekintő Lakatos Ottó minorita atya, Arad monográfusa szerint 1866-ban a romok még jól láthatóak voltak, akkor akár restaurálni is lehetett volna a műemléket. Azt követően gyorsult fel a rombolás. „Ennek meggátlása végett Bonnaz Sándor csanádi püspök ő excellenciája, néhány év előtti örök áron megvette a községtől e templomtért, és saját költségén bekerítettte.”²⁰

Az említett kerítésnek immár régóta nincs nyoma. A műemlék tulajdonviszonya is tisztázatlan. A helyi polgármesteri hivatal, az Arad Megyei Múzeum, de még a Műemlékvédelmi Felügyelőség sem tesz semmit, nemhogy a részleges helyreállításért, de még a romok állagának megőrzéséért sem, holott a környék egyik legjelentősebb középkori műemlékéről van szó.

A tisztázatlan kérdések közé tartozik még az is, hogy mikor került át a város a mai helyére, mikor következett be a lakosság elvándorlása a régi városból. Dr. Kovách Géza, a néhai kiváló helytörténész a településváltást a tatárjárás, 1241 utánra helyezte, amikor az elmenekült lakosok már nem építették újjá az elpusztított régi lakhelyüket.

A kérdésre konkrét választ adni nem tudunk, viszont Blazovich László szegedi történész felvetett egy másik lehetőséget is. Szerinte a káptalan és prépost évtizedekig tartó birtokvitája a településváltás kiváló oka. E vitáról szóló első dokumentum 1380-ból, az utolsó 1449-ből származik. Tudomásunk van arról, hogy 1441-ben az aradi prépost felszántatta az aradi vásárteret, s a mellette haladó

²⁰ Lakatos Ottó, i. m. I. 31.

utcák egy részét, a területet bekerítette és kertjéhez csatolta. (A várost átszelő utcát Középutcának nevezték, így nyilván volt vele párhuzamosan futó legalább két másik utca is.) Blazovich László felveti a lehetőséget, hogy a préposti hatalmaskodás készítette arra a káptalant, hogy jobbágyait áttelepítse. A jobbágyok új lakhelyét a város mai területén jelölték ki. Az itt felépített templom köré építette fel a török hódítást követő években Kászon bég a török erődöt, abban volt az aradi szandzsák központja. 1554-ben ugyanitt épített fel egy kastélyt is. A feltevés szerint a lakosság többi része a török betöréséig a régi városban maradt, az őrizte az Orod nevet.²¹

A török hódoltság korában az aradi várban vagy azon kívül emelt építmények sorsáról nincs tudomásunk. A 18. században az első osztrák vár területén épített Ferenc-rendi kolostort 1781 után, a ferencesek várba költözését követően bontották el. Annak semmiféle leírása nem maradt fenn. Hasonlóan a vár (valószínűleg téglából épített) kaszányjáról sem.

A templomalapító II. András király képe egy pecséten

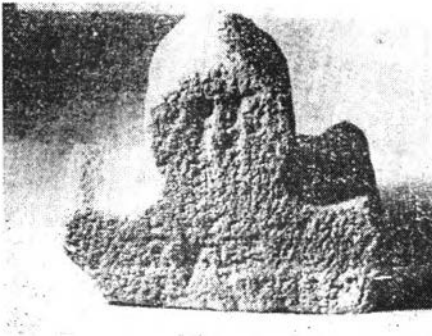
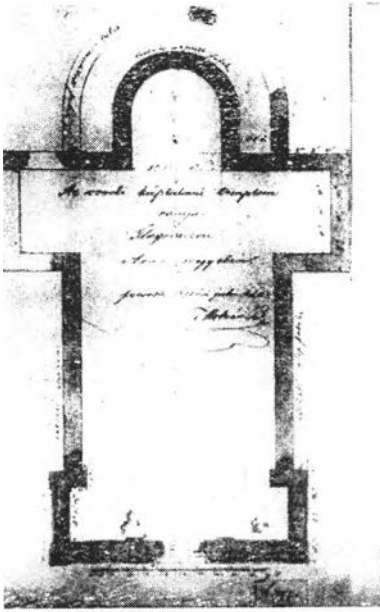
²¹ Blazovich László. *Dél-alföldi városok a 14–16. században*. In: *A középkori Dél-Alföld*. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000. 25–26.

A zsámbéki romok

A glogovácihoz hasonló román kori templom a lébény-mosonszentmiklósi

A templom Molnár Pál által készített tervrajza

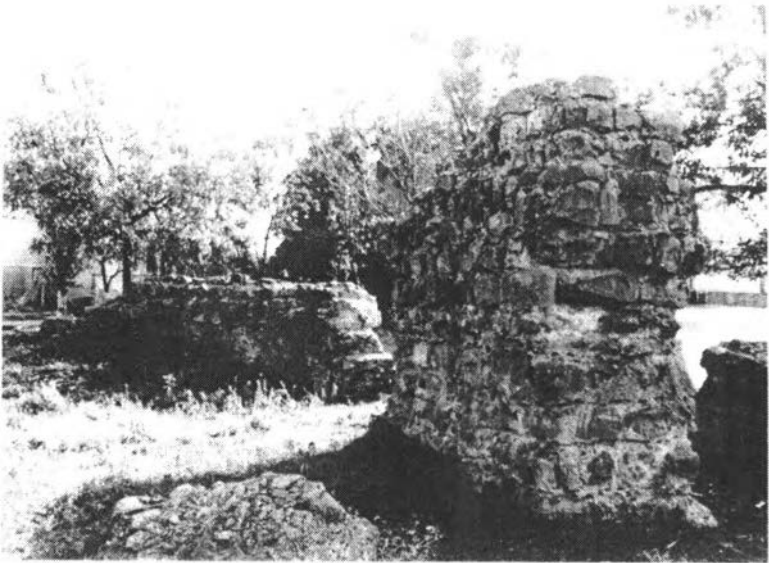

A romokkal szomszédos római katolikus plébánia kertjében talált faragott kövek

**A nyugati falból megmaradt,
mintegy öt méter magas rész**

E fal fölé emelkedett a torony

A félkör alakú apszis déli fala

Az egykori szentély

A sekrestye külső fala

Faragott, csiszolt burkolókő

II. AZ ARADI BAROKK NYOMÁBAN

Az egyetemes művészettörténet a barokk stílus megszületését a tridenti zsinat (1545–1563) által elindított ellenreformációnak tulajdonítja. Az európai barokk a 16. század közepén katolikus stílusművészetként indult hódító útjára, s jó két, két és fél évszázadon keresztül uralta, elsősorban Nyugaton, a művészetek minden ágát: a képzőművészetet (építészet, szobrászat, festészet), zenét, irodalmat, színházat, de a belső dekorációt, a bútort, még a nyomdászatot is. A barokkot (részben) átvették azok a protestáns egyházak is, amelyek ellen megszületett!

A barokk képzőművészet legfőbb jellemzője a mozgalmasság, a vonalak lendületes ívelése. A festményeken feltűnő a színgazdagság, a témák dagályos, sőt cikornyás feldolgozása. A barokk építész mindenképp a látványosságra tört, oszloprendeket alakított ki a bejáratoknál és a falakon, a kapukat és ablakokat gazdag díszítéssel vette körül. (Lásd a „szemöldökpárkányos”- és a „hegedűablakokat”.) A barokk fénykorában igen elterjedtek a csavart oszlopok, amelyek jellegzetes oszlopfőkben végződnek. A legfontosabb díszítménye a kagylódísz az ajtók és ablakok felett. A homlokzatok kialakításánál íves vagy félköríves megoldásokat alkalmaztak. A szoborcsoportok megkomponálásakor az alkotók színpadi hatásra törekedtek.

Miközben a barokk diadalmasan meghódította a Nyugatot, tájainkon ez az időszak egybeesett az ország széthullásával. A törökök elfoglalták Budát (1541), s azt követően Magyarország középső része másfél évszázadra az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került. A három részre szakadt országban az állandó háborúk, végvári csatározások nem kedveztek a művészetek térhódításának. A 15. században az Európa élvonalához tartozó magyar reneszánsz után az ország egyes területein mintegy másfél évszázados hiátus van a magyar kultúrtörténetben. Mátyás uralkodása után egy ideig még élt a reneszánsz udvari kultúrának nevezett műveltség az erdélyi fejedelmi udvarban, Pázmány Péter

udvartartásában, a főurak közül Esterházy Miklós vagy Nádasdy Tamás udvarában, de a török hódoltság kora eltávolította az ország nagyobbik részét az európai művészeti és eszmeáramlatoktól.

A magyar művészettörténet a barokk kezdetét mifelénk jó fél évszázaddal későbbre, csak 1625 utánra teszi. Igaz, e dátum is csak a Habsburgok által birtokolt nyugati, felvidéki részekre, az ún. királyi Magyarországra vonatkozik. Ez időben születtek első ismertebb barokk építészeti alkotások: Lorántffy Zsuzsanna erkélye a sárospataki várban (1643), a ferences templom Sümegen (1653), illetve a kismartoni Esterházy-kastély (1663–1672).

A török kiűzését lezáró karlócai békét (1699) követően „új lendületet vesz az egyházművészet, amely a magyarlakta vidékeken az 16. század elején lehanyaglott. E tevékenység a 18. század egész folyamán tart s csupán a jozefinista időkben hagy alább; vele párhuzamosan, a század közepe tájától, indul virágzásnak a világi építészet” – állapítja meg Biró József. A jeles művészettörténész észrevétele elsősorban a török hódoltságot szenvedett részekre vonatkozik. Mert miközben a történelmi Erdélyben, „a Királyhágón túl nem kellett egyetlen új katedrális sem építeni, hiszen állott Fehérváron, és seregestől emelkedtek a gótikus templomok, amelyeknek az Alföldön még a nyomát is eltörölte a törökvilág.”¹ Megyénkben a 16–17. század folyamán rombolták le a Maros völgyében sorakozó korábbi kolostorokat és monostorokat (Ajtony, Felgedus, Bizere, Ópálos, Bulcs stb.), illetve felszámolódott az első fejezetben tárgyalt aradi káptalan és prépostság. Ezek köveit a török hódoltság után betelepedett új lakosság széthordta, majd beépítette.²

„A barokk magyarországi meggyökerezése általában az osztrák katonai erődítési munkálatokkal és az ellenreformáció utóhullámainak restaurációs igyekezetével hozható kapcsolatba” – írja Péter I. Zoltán a nagyváradi barokkról szóló tanulmányában.³

¹ Biró József, *Erdély művészete*. Budapest, /1941/. 115–116.

² Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad, 1895. 1–24.

³ Péter I. Zoltán, *A mai Nagyvárad barokk és klasszicizáló barokk építésze*. Partiumi füzetek 23. Nagyvárad, 2003. 255.

Kétségtelen, hogy így van, hiszen miközben Erdély „szinte önmagába zártan alakítja ki az új művészetet meghonosító műhelyeket és iskolákat; a *genus loci* a 18. században is kitermeli a birodalmi barokk egyéni ízű válfaját”,⁴ addig az alföldi barokk „testvére a szomszédos Ausztria barokkjának”, vagyis az osztrák-német barokkhoz sorakozik fel. Csakhogy Lyka Károly *A művészetek története* című jelentős munkájában keserűen nehezményezi, hogy az építészek „annyira idegennek érezték magukat nálunk, hogy sokjuk csak éppen ideszállította tervrajzait: Magyarországon nem alakultak ki állandó műhelyeik, magyar építészeket nem vontak be azokba, munkájuk idegen test maradt művészetünk alakulástörténetében.”⁵

A kiváló művészettörténész megállapítása vitathatatlan az olyan kimagasló barokk építményekre vonatkozóan, mint a már említett kismartoni Esterházy-kastély (tervezője C. Carlone), a gödöllői Grassalkovich-kastély (A. Mayerhoffer), vagy az 1700 után folyamatosan épült ráckevei Savoyai-kastély (J. S. Hildebrandt). De megkérdőjelezhető az olyan városi, de főleg falusi templomok, vidéki nemesi udvarházak esetében, amelyek építése évekig, esetleg évtizedekig tartott, az eredeti tervek, elképzelések legtöbbször a másutt látott, tapasztalt díszítésekkel kibővítve módosultak egy-egy helyi építőmester hozzáértésének, tehetségének, képzelőerejének köszönhetően. A 18. század folyamán az Alföldön felépült vagy megkezdett templomok többségének tervét biztosan nem osztrák tervezőműhelyekben készítették, az a helyi közösségekből „kitermelődött” építészek fantáziájának szülötte. Többségük nevét sem ismerjük már.

A 18. században, az Arad megyében épült falusi katolikus, protestáns, a század második felétől a görögkeleti templomok is egyaránt a barokk stílusjegyeket viselik magukon. Az építkezés

⁴ Biró József, i.m. 116.

⁵ Lyka Károly. *A művészetek története*. Budapest, 1931. 264.

megőrzi barokk jellegét a 19. század közepéig, sőt néhány esetben még azt követően is. (E tájakon a bizánci stílus az építészetben csak az utóbbi évtizedekben kezdett hódítani!) Virgil Vătăşianu művészettörténész szerint a román egyházi művészetben a barokk megjelenésével „keletkezik az első repedés” és „valószínűleg az első közvetlen kapcsolat a nyugati művészettel”.⁶

Pedig Arad megye még az északabbra fekvő alföldi megyékkel szemben is hátrányosabb helyzetben volt. Amikor másutt, a Partiumban például, már megindult a barokk térhódítása, e vidéken a Maros még a két nagyhatalom, az Osztrák és Török Birodalom közötti határvonalat képezte az 1718-as pozsárováci (Passarowitz) békéig. A várost és a megyét ért dűlások nemcsak a békés építkezést gátolták, de még a török világban megmaradt lakosságot és az anyagi értékeket is tovább pusztították. Csak példaként: a gróf Károlyi Sándor generális vezette kuruc csapatok a város ostromakor, 1707-ben felégették Arad addig még meglévő középkori levéltárát is.

Eközben tőlünk északabbra és keletebbre fekvő területeken már a 18. század első felében megindultak a jelentős építkezések. Nagyváradon például a Szent László-plébániatemplom 1737–1747 között már elnyeri a mai alakját.⁷ Ugyanott, 1777-re teljes egészében felépült a püspöki palota is. Erdély fővárosában, Kolozsváron egyetlen évszázad alatt hat templom (jezsuita, Ferenc-rendi, minorita, unitárius, görögkeleti és unitus) és számos középítmény (jezsuita kollégium, Báthory–Apor-szeminarium, a régi vámház, papírmalom, református kollégium stb.) mellett nemesi paloták és polgári lakóházak sora születik meg, többek között a Bánffy-, a Toldalagi–Korda-palota. Ugyanabban a században épül fel a kapjon – dézsi Haller-, valamint a zsigóói Wesselényi-palota is. Mircea Toca művészettörténész a sok nem katolikus templom felépülését a Habsburgok toleráns vallási politikájának tulajdonítja.⁸

Az erdélyi polgári barokk egyik jellemvonása, hogy eltűnik a belső udvar, s olyankor az U alakban elhelyezett háromszárnyas

⁶ Vătăşianu, Virgil, *Arta țărilor române în secolul XVIII-lea*. În Istoria României. III. Bucuresti, 1964. 575.

⁷ Péter I. Zoltán, i.m. 256.

⁸ Toca, Mircea, *Clujul baroc*. Cluj-Napoca, 1983. 20.

változatot választja a tervező és az építető, mint a geryneszegi Teleki-, vagy a nagyváradi püspöki palota esetében is.⁹

Tudomásunk szerint Aradon szintén hat templomot vagy kápolnát, valamint több középületet emeltek „a fény századában”. Kolozsvártól eltérően, ezek közül már csak három áll.

A legjelentősebb lebontott épületek

Arad 18. századi városképéről csak elképzeléseink vannak, hiszen alig maradt fenn néhány jelentősebb építmény. Az osztrák katonai parancsnokság 1783-ig csak nagyon ritka esetben adott ki engedélyt, a magasabb házak építésére vonatkozó kérelmet stratégiai okokra hivatkozva utasította el. Még a város átköltöztetésének ötlete is felmerült, arra vonatkozóan még tervet is kidolgoztak. Az egykori, valószínűleg jelentéktelen méretű két városháza-épületet (külön volt városháza a Német-, és külön a Szerb-(Rác)városnak) rég lebontották, még a jelentősebb középítmények stílusáról sem maradtak leírások. Az általunk ismert jelentősebb barokk építmények is sorra eltűntek. 1861-ben robbantással bontották le a mai Moise Nicoară Líceum helyén állt ortodox püspöki templomot (38,54×13,90 m). A helyett épült fel a ma is álló román ortodox katedrális a Tököli (Katedrális) téren.

A másik két templom közül az egyik alig negyedszázaddal ezelőtt tűnt el nyom nélkül, amikor már létezett műemlékvédelmi felügyelőség is, amely feladata volt felleltározni, és számon tartani a város és a megye jelentősebb műemlékeit. Az ateizmus tobzódásának korában mégsem sikerült megakadályoznia a város néhány jelentős műemlékének elpusztítását.

Az egykori **Flórián-kápolna** képe még él az idősebb aradiak emlékezetében. Annak építésére 1750-ben Jung Tamás aradi sörfőző kért engedélyt a Csanád egyházmegyei püspöktől. Az engedélyt avval a feltétellel kapta meg, hogy a család, illetve annak leszármazottjai, rokonai kötelesek a kápolna fenntartásáról gondos-

⁹ Teodorescu, Aurel. *Arhitectură și stil*. Bukarest, 1974. 98.

kodni. Az építés 1751. április 4-én kezdődött, s 1753. május 4-én. Szent Flórián napján szentelték fel.¹⁰ Méretei szerények voltak: 10,60×5,90 m, magassága 15,70 m. A kápolna a 18. századi erdélyi barokk hagyományokat követte: egyetlen helyiségből állt, a bejárat éppúgy, mint a torony, az épület középvonalában helyezkedett el. Építőanyagként téglát, fát, cementet, habarcsot, cserepet és bádogot használtak. A barokk sok jellegzetes stíluselemét (timpanon, voluta, falpillér, toronysisak, koronazáró-párkány) magán viselő kápolna fából faragott barokk oltárral, szintén fából készült toronnyal rendelkezett. A Kálvin János utcára néző bejárat feletti ovális fekete mezőben az Oltalmazd Aradot felirat volt olvasható, a felette lévő nyílásban (valószínűleg) Szent Flórián szobrocskáját helyezték el. (Ez utóbbit az 1950-es években már nem láttuk!) A félkör alakú szentélyben pilaszterekkel, kompozit fejezetű oszlopokkal, szobrocskákkal, volutákkal díszített, gazdagon aranyozott oltár foglalt helyet. Az oltár funkcionális szerepet is betöltött, eltakarta a mögötte lévő, a sekrestyés lakásába vezető ajtót. (A sekrestyés szerény lakása később épült!)

Az épület idővel az önkéntes tűzoltók birtokába került. A kápolnához évente körmenettel vonultak ki Arad város katolikus hívei.¹¹ Az épület már szerepel egy osztrák katonai térkép alapján a városról 1755-ben készült, ún. Ruttkay-térképen is. A kápolnát 1978. július 12-én egyetlen éjszaka leforgása alatt a román politikai rendőrség bulldózerrel eltüntette a föld felszínéről, helyén autóparkolót alakítottak ki. A barokk oltár és a kegytárgyak sorsáról nincs tudomásunk, arról még a belvárosi római katolikus plébániát sem értesítették.

A minoriták 1702-ben telepedtek meg Aradon, Höfflich Kamill atya kis kápolnát épített, mellette iskolát is létrehozott. A lakosság számának gyarapodásával a kápolna helyett felépült egy templom, amelyben latin–német nyelven folyt a szertartás. 1740. március 17-én Késmárky Győző hitszónok első ízben hirdette magyar nyelven Isten igéjét. 1751-ben, Urbanovits György házfőnöksége

¹⁰ Záray Jenő, *Száz év az emberi élet- és vagyonmentésben*. Arad, 1934. 9.

¹¹ Lakatos Ottó, *Arad története*. II. Arad, 1881. 48–49.

alatt a régi templom helyén újat kezdtek építeni. A Pádúai Szent Antalnak ajánlott **minorita templom** alapkövét Engl Antal Ferenc csanádi püspök áldotta meg. A Jenovay Egyed (néhány jelenkori román nyelvű művészettörténeti tanulmányban az építő nevét Genoviusnak, vagyis Genovai – génuainak értelmezték!), neve alapján valószínűleg borosjenői eredetű aradi mester tervezte, 34 m hosszú, 13,75 m széles barokk templom falait alig egy év alatt felhúzták, de a tető megépítésére a várparancsnokság stratégiai okokra hivatkozva nem adta meg az engedélyt.

Végül a templom csak 1761-ben készült el, a barokk tornyot viszont csak 1821–1823 között rakhatták fel, miután a vár ún. biztonsági övezetét, Ferdinánd császár 1818. szeptember 10-i látogatása után 400–500 méterre mérsékelték.¹² A templombelső kiképzéséről alig maradt fenn leírás, a néhány belső felvételt közvetlenül a lebontás előtt készítették, arról alkothatunk fogalmat a kinézetéről. A *Historia domus* feljegyzései szerint a templomban misézett gyulafehérvári, nagyváradi és csanádi püspök is. Az utolsó szentmisét 1902. június 8-án celebrálták, tornyában az utolsó harangszó június 11-én hangzott el, majd 16-án levették róla az 5 m magas vaskeresztet. A bontás során a szentély alatti, 1769-ben felavatott kriptában igen sok csontvázat találtak. Ezeket összegyűjtötték és az új templom alatti sírboltban temették el. A sírboltot Novák Adorján káplán 1902. szeptember 25-én szentelte be.¹³ A templom melletti sírkövek sorsáról nem találunk említést. Az új, jelenleg is álló templom a régitől néhány tíz méterrel arrább, északra épült fel alig több mint egy esztendő alatt.

Valamennyi dokumentum szerint a régi templom oltárképeit Schissler Ferdinánd készítette. A jelenleg is álló belvárosi minorita templom két mellékoltárának, a Szent József- és Szent Ferenc-oltárok képei a régi templomból származnak, azokat minden kétséget

¹² Lanevschi, Gheorghe. *Câteva date privind schimbarea aspectului Pieței Avram Iancu din Arad în cursul secolului al XIX-lea. /Néhány adat az aradi Avram Iancu tér arculatának változásáról a XIX. században/*. Historia urbana. 1995/1–2. /București/. 193–199.

¹³ Puskel Péter. *A minoriták egykori főterei temploma*. Kötetben: Arad marad. Arad, 1997. 11–12.

kizáróan Schissler Ferdinánd festette barokk stílusban.¹⁴ Hasonlóan barokk stílusúak voltak a templom Eberhardt Ferenc faragta szobrai is, ezeknek későbbi sorsáról nincs tudomásunk.

A templomban az 1783-as megegyezés emlékére helyezték el a jelenleg a belvárosi minorita templom előcsarnokának falán található latin nyelvű, a felső részén barokkos volutával díszített kőtáblát, amelynek szövege fordításban: „Abban az évben, amikor VI. Pius pápa és József, Magyarország királya Ausztriában, Bécsben megegyezett a Minorita Rend konventjének tisztségviselőivel az Erzsébetről elnevezett magyarországi tartomány vezetéséről.”¹⁵

A város terjeszkedésének, lakossága számának növekedésének köszönhetően merült fel a kettős városvezetés egyesítésének gondolata is. A korábbi két városháza helyett 1769–1770-ben épült fel a Főtéren (Szabadság, ma Avram Iancu tér) az új **városháza**. Az egyemeletes épületnek tornyára 1771-ben szereltették fel az órát, sokáig az volt az egyetlen köztéri óra a városban. A mai szóhasználattal polgármesteri hivatalnak nevezett intézmény közel 110 éven keresztül szolgálta az aradiakat abban az épületben. Ott tartotta utolsó ülését 1849. augusztus 11-én a magyar forradalmi országgyűlés, s abban adta át a teljhatalmat Kossuth Lajos Görgey Artúrnak.¹⁶ A barokk épület háromszögletű, volutás oromdíszének, az ablakok feletti timpanonok, a barokk toronysisakjának emlékét csak néhány fotó, festmény, illetve metszet őrzi. Helyén épült fel a ma is álló ún. Domány-ház, a borkereskedő Domány József impozáns bérháza. A ház kapubejáratában 1922-ig márványtábla emlékeztetett az 1849-es eseményekre, akkor az új városvezetés eltávolíttatta az emléktáblát.

A Kálvin János, egykori Kápolna utcában 2004. áprilisáig létezett a **tűzoltólaktanya**, utóbb a városi polgárőrség székhelye. Az épületet a 19. század elején emelték, az 1860-as évekig az osztrák dzsidások laktanyája volt. A hosszú udvar végében volt az egység lovaglóló-

¹⁴ Somogyi Gyula, *Arad szab kir: város és Arad vármegye községeinek leírása*. Arad. 1913. 86.

¹⁵ Ujj János, *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad. 2003. 166–167.

¹⁶ Puskel Péter, *Mindenkori városházák*. Kötetben: Arad marad. 9–10.

iskolája, amelyet később átalakítottak városi lovardává, a két világháború közötti időszakban pedig mozihelyiséggé. Jelenleg a sportiskola székhelye, nagyterme edzőcsarnok. A lovarda rég elveszítette barokk jellegét, homlokzatát és belső terét többször is átalakították. Amikor 1892-ben, elsősorban Stankovits Milos aradi szerb nemzetiségű polgár buzgólkodása eredményeként megalakult a város hivatásos tűzoltósága (az „Aradi Első Önkényes Tűzoltó Egylet” már 1834 óta működött), a volt dzsidáslaktanyát jelölték ki központjuknak.¹⁷ A Kálvin János utcára néző laktanya épületén jól kivehető volt a középrizalit, annak mindhárom ablaka fölött a barokk virággirland-díszítés. A középső ablak fölött egy igen szép kagyló-díszít helyeztek el, a két szélső ablaknál ez az elem stilizált formában jelent meg. Az épületet nem nyilvánították műemléknek, 2004-ben a lebontása ellen senki sem tiltakozott!

Egyházi műemlékek

A város legrégebbi épülete minden kétséget kizárólag a **görögkeleti szerb templom**. A városban már a törökök kiűzését megelőzően létezett a kis szerb közösség. Egykori kápolnájuk alapjait villamossínek fektetése közben az 1960-es években a mai templom közelében találták meg. A jelenlegi templomot 1698–1702 között a Jovan Popovics Tekelija (Tököli Jován) vezetésével az e tájra érkező szerb ortodox vallású határőröknek Savoyai Jenő herceg rendeletére emelték.¹⁹ A dokumentumok 300 gyalogos és 200 lovas és családjuk érkezését említik, akik előbb sátorokban laktak. A szerb határőrök építették át a török várat Georg Johann Haruckern tervei alapján, majd felépítették az ún. Rácvárost (Civitas Rasciana, Die Ratzen Stadt). Elsőként elkészült egy kis méretű, valószínűleg fából emelt kápolna is, amelyet Szent Miklós tiszteletére szenteltek

¹⁷ Záray Jenő. i.m. 50.

¹⁸ Kiss, Nicolae. *Repertoriul monumentelor din municipiul Avad*. In Ziridava VI. 1976. 461.

¹⁹ Márki. i.m. II. 744.

fel. Az a kápolna valószínűleg 1707-ben vagy 1708-ban, a kuruc sereg ostromakor égett le, ezért már nem szerepel az 1755-ös, ún. Ruttkay-térképen.

A Szent Péter és Pál tiszteletére emelt kőtemplom építései a középkori aradi épületek romjaiból is használtak követ, ezek közül néhányat vakolatlanul hagytak a külső falban. A feljegyzések szerint a templomnak 1728-ban mintegy 30 ószláv nyelvű könyv, 19 kis- és 13 nagyméretű ikon volt a birtokában. A 18. századi papjai közül kiemelkedett Paninovic György és Dragulovic Száva.²⁰ Az ikonosztáziont 1772-ben a híres aradi festő, Stefan Tenetchi készítette az akkor igen komoly összegnek számító 1700 aranyforintért. Ugyancsak ő festette a templom birtokában lévő madonna-képet is. A templom az 1790–1822 között végzett átalakításkor nyerte el jelenlegi kinézetét. (Horia Medeleanu művészettörténész szerint a jelenlegi templom a régi mellett csak akkor épült fel, a régit később lebontották.) Arad monográfusai szerint az épületet Tekelija Popovic Száva (Tököli Popovic Sebő), a templomalapító dédunokája megnagyobbította, a torony magasságát négy méterrel megemeltette, s arra oroszországi építőmesterekkel rokokós jellegű tornyot készíttetett. Ugyancsak ő adományozott négy új harangot a korábbi kettő mellé. A díszes toronysisakot sasok tartják, az aranyozott toronygombra akkor került fel a kettős kereszt. A bejárat feletti díszítés, a felfutó, volutával záruló falpillérek, a torony díszítései egyértelműen barokkos kinézést adnak az épületnek.

A szerb ortodox templom boltozatainak és az ikonosztázionjának festményeit valamivel később, 1845 körül készítette Nikola Alexics aradi festőművész. (A korábbi ikonosztáziont a temeslőzkúti – fisciți templomnak ajándékozták, jelenleg is annak tulajdonában van.) A templomfestmények, valamint a Mihail Janics által faragott kántorszék és ikonosztázion egyaránt a későbarokk stílusjegyeit viselik magukon.²¹ A mennyezet festményeit 1902–1903-ban Nikola

²⁰ Raici, Stevan. *Biserica Sfinților apostoli Petru și Pavel. Biserica sârbească din Arad. Schița istorică*. Arad, 1998.

²¹ Glück, Eugen, Roz, Alexandru, *Arad-városi útikalauz*. Bukarest, 1985. 47.

Alexics unokája, a szintén jó nevű festő, a festőiskolát is alapító Alexics István restaurálta. A festmények ismételt restaurációja 2002-ben kezdődött, s jelenleg is folyamatban van. A templomban néhány aradi céházszlót is őriznek. Az épület alatti kriptába temették a szerb kultúra nagy mecénását, a ma is működő budapesti szerb kulturális intézet (Tökölianum) alapító névadóját, Száva Tekeliját (1768–1842) és családját. Nevét cirill betűs feliratú márványkő őrzi a templom padozatán. A férfiak állószékei a fal mellett kétoldalt majdnem a szentélyig, a nőké a templom hátsó felében, a kóruskarzat alatt húzódnak.

A szerb közösség egykori előkelőségeinek (Petar Arsics, Petar Bozsics, Georgije Grujics, Georgije Ilics, Pavle Markovics, Georgije Jankovics és Emanuil Puljo) hét **sírkeresztjét** a szerb templom körüli cinterem (temető) felszámolását követően a templom falába építették be. A rózsaszín márványból faragott sírköveken a barokk forma-elemeit és volutás díszítését fedezhetjük fel.

A barokk síremlék a kőfaragó számára a legfontosabb szobrászati feladat volt. Annak változata a sírt borító vagy a falra erősített faragott, olykor sírverset is tartalmazó **epitáfium**. A szerb templom oldalbejárati falán rózsaszínű márványlapon két szerb püspök, Joanikije Martinovics és Szofronije Ravancsanyin tiszteletére emelt epitáfium olvasható. Az előbbi 1710–1721, az utóbbi 1722–1726 között volt az egyházmegye püspöke. A márványlapot valószínűleg az egykori Aradi Királyi Főgimnázium, most Moise Nicoară Líceum helyén állt, a már említett lebontott görögkeleti templomból hozták át. Egy másik, méretben az előzőnél jóval nagyobb és díszesebb epitáfiumon Eusztakija Arsics, az első szerb költőnőnek elhunyt szülei tiszteletére írott sírverse olvasható.²²

A 18. századi aradi temetőket az idő folyamán sorra kinőtte a város. A régieket felszámolták, a sírköveket beépítették. A régi temetők közül a jelenkori kisebb rongálásoktól eltekintve, szinte érintetlenül megmaradt a Mosóczi-telepi (Grădište) zsidó sírkert.

A hazánkban fellelhető legrégebbi síremlékeket formai szempontból dr. Max Diamant a sumír hagyományok folytatójának

²² Raici, Stevan, i.m.

ítéli, „azaz álló téglalapok, félkör alakú záródísszel, koronával tetőzve”. Az általánosan elterjedt formájúnak mondható síremlékek mellett a hazai legrégebbi zsidó temetőket feltérképező és azokat lefényképező Erdélyi Lajos talált „szabályos hegyesszögben végződő köveket, illetve a gótika szellemét idéző csúcsíveseket is. A román kori művészet késői visszhangja a feliratot keretező domború csavart oszlop.”²³ A kolozsvári fotóriporter megállapításai egészében az aradi temetőre is érvényesek.

Aradon az első izraeliták a 18. század elején telepedtek le: Éliás Izsák és Márkus Mayer, akik számára Cosa István báró, cs. és kir. altábornagy, Arad várának és a Maros vidékének parancsnoka 1717. május elsején „védlevelet” adott. A legrégebbi okmány, amely „aradi zsidó községről” szól, 1742-ből való. Az aradi zsidó temetőben elsőként éppen az 1754. július 5-én elhunyt Éliás Izsákot temették el.²⁴ Mivel az izraelitáknak első temetőjüket az új vár építése miatt be kellett zárniuk, „egy 50 öl hosszú s 30 öl széles új temetőhelyet adott nekik a város”.²⁵ (Kb. 100 méter hosszú és 60 méter széles terület.) A jelenleg is működő, Arad Mosóczi-telep (Grădiște) nevű városrészében található sírkertben a 18. század végéről, a 19. század első évtizedéből származó, a Max Diamant és Erdélyi Lajos által leírt hagyományokat szigorúan őrző síremlékek között akad néhány szokásostól eltérő, a téglalap alakú, félkör alakú záródísz barokkos ívekkel „megfejelő”, valamint szív alakú is. Az aradi zsidó síremlékek felirata a 19. század elejéig csak héber, azt követően a század közepéig héber és német, az 1860-as évektől szinte kizárólag héber és magyar, vagy csak magyar nyelvű. Román feliratú síremlékek a Mosóczi-telepi temetőben csak az utóbbi évtizedekben jelentek meg.

A másik érintetlen aradi temető az újaradi római katolikus plébánia tulajdonában lévő. A temetőt a 18. században telepített svábok alapították. Ebben a temetőkertben viszont nem maradt épségben 18. századi síremlék. A Mózes-hitűvel ellentétben, a

²³ Erdélyi Lajos, *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest. 1980. 19.

²⁴ Lakatos. i.m. II. 79–81.

²⁵ Márki. i.m. II. 758.

katolikus egyház engedélyezi a rátemetést, s a régi síremlékeket az új halott temetésekor rendszerint „új módra” cserélték, vagy átalakították. Az egyik 18. századi, virágfüzérrel övezett kereszt alakú síremlék megmaradt, viszont alsó részére új márványtáblát erősítettek az 1863-ban, 23 éves korában elhunyt Josefina Herold nevével. Egy másik barokkos jellegű, eredetileg szív alakú sírkő a ledöntésekor megsérült, eredeti formájára csak következtetni lehet.

Az újaradi temető közepén álló, homokkőből készült címeres kereszt a barokk kőfaragás remeke, míg a Buzáky-sírkert egyik, immár kereszt nélküli és olvashatatlan feliratú síremlékén a barokk volutás stíluseleme fedezhető fel.

A barokk szobrászat legjelentősebb alkotásait a ruházat mozgalmassága és szövetszerűsége mellett az emberi test formagazdagsága, az ábrázolt személy átszellemült tekintete jellemzi. Magyarországon a gróf Esterházy Imre hercegprímás udvari szobrászának számító osztrák származású Georg Raphael Donner (1693–1741) valóságos iskolát teremtett. Az ő alkotása a pozsonyi dóm Szent Márton oltára, ugyanott az Alamizsnás Szent János-kápolna, illetve Bécsben a monumentális Duna-kút. Mindhárom a barokk szobrászat legszebb alkotásai közé tartoznak.²⁶ Donner tanítványai, követői az országban elterjedt Mária-kultusznak hódolva, elsősorban Máriát, mint Magyarország pártfogóját és a magyar „szent királyokat” (István, László, Imre) faragták. Mellettük népszerűek lettek az ún. „segítő szentek” is, mint Szent Vendel (állattenyésztés), Nepomuki Szent János (vízimolnárok), Szent Flórián (tűzvész).

Aradon **Nepomuki Szent János** tiszteletére a Maros partján, az egykori sóház környékén állítottak szobrot közvetlenül a cseh püspök szentté avatása után. A szobor talapzatán olvasható kronosztikon szerint az aradi polgárok 1729-ben emelték a homokkőből valószínűleg valamelyik bécsi műhelyben faragott szobrot. Mint a barokk szobrok általában, eredetileg ez is színes

²⁶ Végvári Lajos, *Az európai művészet története*. Budapest, 1989. 105.

volt: a birétum (a katolikus papok három- vagy négyágú papi fővege) fekete, a pelerin piros, az alatta lévő ruha arany és fekete. Az alkotást 1870-ben, a városháza építésének kezdetekor költöztették át az egykori Révay, ma Desseanu utca sarkára. Az ismeretlen művész vésője alól kikerült műalkotás jellegzetes barokk talapzaton áll, eredetileg ez is fekete és piros színben pompázott. A címertartó angyalka társaságában ábrázolt szent karingjének szélén található csipkét igen aprólékosan munkálta ki a szobrász. A Nepomuki Szent János-szobrokhoz hasonlóan, az aradi is birétummal (papi főveg), kezében feszülettel ábrázolja a szentet. Feje fölött eredetileg fémből készült, öt csillaggal ellátott dicsfény volt. Az ún. „szocialista korszakban” a város legrégebbi köztéri szobrát egyszer sem javították, festették újra, annak állapota folyamatosan romlott. Az 1990-es években az e vidéken is feltört nemzetiségi és vallási türelmetlenség eredményeként többször megrongálták, a fejét is letörték.²⁷

A megcsonkított szobrot Takács Mihály aradi szobrászművész restaurálta, azt a belvárosi minorita plébániatemplomban helyezték el. A Püspökség (Batthyány) és Desseanu (Révay) utca sarkán lévő kis parkban az eredeti alkotás másolatát leplezték le és szentelték fel, most az tekinthető meg Újaradon. A megyében Nepomuki Szent János tiszteletére szobrot állítottak még Pécskán, Máriaradnán, illetve Erdőhegyen és Marospetresen (Petriș) is. Az első kettő ma is áll, az utóbbi két szobor sorsáról nincs tudomásunk. Nepomuki Szent János-szobor állt Újarad főutcáján is. Egy kisméretű, 80 centiméter magas, barokk Szent János-szobor található az újaradi római katolikus templom udvarán is. A most erősen rongált állapotú szobor eredetileg a templom falában kialakított fülkében állt, de onnan 1948 után levetették.

A 18. század elején a városban letelepedett nagyszámú szerb határőrség, s a velük érkezett család gyorsan kialakította a maga egyházszerkezetét. A szerb görögkeleti püspökség székhelye előbb

²⁷ *Arad. Történelmi városkalauz.* Összeállította Ujj János. Arad, 2001. 54–55.

Borosjenőn volt, majd átkerült Aradra. A közösséget jelentős támogatásban részesítette az osztrák udvar is. Az adományoknak köszönhetően a sorrendben hatodik püspök, Szineszie Zsivánovits (1751–1768) már háromszáz holdas birtokot mondhatott egyházá-
ének. Ezen a birtokon, az akkor Aradhoz közeli, ma a város egyik negyedét képező, románok, szerbek és magyarok lakta Gájban kolostort, udvarházat és templomot építtetett. A gáji **Oszlopos Szent Simon-kolostor** a vidéki egyházi barokk egyik kimagasló alkotása. Különben a püspök hitének rendíthetetlen védője volt, jelentős anyagi áldozatokat hozott az ortodox egyház felemelésére. Az istentiszteletekhez művészi kivitelezésű egyházi könyveket a Kárpátokon túl, Râmnicon nyomtatott. Ezek egy része a kolostorban működő egyháztörténeti múzeumban fellelhető.²⁸

Az 1760–1762 között emelt gáji épületegyüttes egy udvarházból, egy templomból és gazdasági épületekből állt. Az építővel kötött szerződés értelmében a püspök barokk stílusú építményt rendelt. Horia Medeleanu szerint a stílus megválasztása nem csak a divattal magyarázható, hanem avval is, hogy „az ausztriai háztól kapott kiváltságaiknak köszönhetően a bánági és aradi szerb egyházi vezetők fogékonyabbak voltak a birodalom hivatalos képzőművészeti stílusára. Úgy is felfoghatjuk, hogy a barokk elfogadása egyenlő volt egy hűségnyilatkozattal.”²⁹

Az udvarház püspöki nyaralóként szolgált. Az épület egy U alakú együttest alkot a kelet felé néző, a széleken lévő két kiugró miatt. A kiugrókat a templom, illetve a belső kápolna félkör alakú szentélye képezi. Az udvarház legdíszesebb része a keleti, melynek közepén az enyhén kiugró rész (rizalit) barokkos mozgalmasságot ad az építménynek. Ezt a mozgalmasságot hangsúlyozzák a ferde esésű falpillérek (pilaszterek). A mozgalmasságot sugallja „a habarcsból kialakított két voluta, amely mintegy megkoronázza a rizalítot. A homlokkal közepét egy csigavonal alakú ellipszoid nyílás töri át. Éppen a kontúrok szabálytalansága teszi a régió egyedi alkotásává az épületet. Az ellipszoid alakú nyílás két oldalán fellelhető volutát

²⁸ Lakatos, i.m. II. 64.

²⁹ Medeleanu, Horia, *Valori de artă românească*. Arad. 1986. 7–8.

lepkeszárnyhoz hasonló motívum köti össze. Ezeknek a játékos görbéknek hiányában a különben lendületes homlokzat nehézkesnek tűnne” – írja Horia Medeleanu művészettörténész a műemlékről szóló kimerítő tanulmányában.³⁰ Az épület barokk jellegét hangsúlyozza a homlokzattal tetején lévő két voluta, amely egy püspöksüveghez hasonlító díszítőelemet tart, valamint az ablakok feletti kiemelt párkányzat.

Maga az udvarház nyolc nagyobb helyiségből, valamint néhány kis mellékhelyiségből, közöttük az északnyugati rész kicsi kápolnaterméből áll. „A két középső, egymásba nyíló termet fogadóteremnek, a keletit tanácskozó, illetve közös ebédlőteremnek használták...Valamennyi helyiséget eredetileg boltozatosan képezték ki, barokk elemekkel díszített stukkóval volt borítva, amely az épület rendeltetésének és fontosságának megfelelő eleganciát kölcsönzött.”³¹ A most múzeumként szolgáló épületben az egykori csillogó barokk díszítésnek már a nyomai sem fedezhetők fel.

A templom eredetileg nemcsak kolostori, hanem plébánia-templomként is szolgált. A környék román és szerb ortodox lakossága itt hallgatta az istentiszteleteket, amíg Gáj központjában felépült a szerb, majd pedig a román görögkeleti plébánia-templom. A ma is álló kisméretű templom külsejének barokkos jellegét a kiugró párkányzattal két részre osztott templomtorony adja meg. „A barokk jellemzőjeként a torony két regisztere két egymásra helyezett építészeti egység, az alsót ion oszlopfős, a felsőt korintosiszi oszlopfős pilaszterek díszítik.”³² A barokkosan ívelt toronysisak egy hullámosan megtört párkányzaton áll. A görögkeleti egyház színódusának határozata értelmében 1955-től az épületegyüttes apácakolostorként szolgál.

A kolostortemplom ikonosztázióját **Stefan Tenetchi**, Horia Medeleanu szerint a 18. század legjellemzősebb „nyugati stílusú” ikonfestője készítette.³³ Tenetchi (?–1798) makedóromán száрма-

³⁰ Uo. 10–11.

³¹ Crișan, Veronica. *Mănăstirea Sfântul Simion Stâlpicul*. București, 1995. 41.

³² Medeleanu, i. m. 10–11.

³³ Uo. *Pictorul Stefan Tenetchi – viața și opera*. Ziridava XV–XVI. 1987. 357.

zású festő 1747-ben telepedett le Aradon. Előbb albérletben lakó vagyontalanként szerepel a városi nyilvántartásban, majd a mai Bălcescu (Eötvös) utcában, a szerb püspöki székhely közelében megvásárolt egy házat. Az utcát azért nevezték akkoriban Püspök utcájának, mert a mai Moise Nicoară Líceum helyén állt 1861-ig a már többször is említett püspöki katedrális. A festőnek népes családja volt, tíz gyermeket nevelt fel, a feljegyzések szerint nagyon szigorú makedóromán ortodox szellemben. Gyermekei közül kettő, Athanasie (1754–1804) és Mihail (1761–1797) karolta fel édesapjuk mesterségét, de egyikük sem érte el annak mesterségbeli tudását.³⁴

Arad megyei letelepedését követő évben, Tenetchi 1748-ban készítette el első munkáját, a galsai templom szentképfalát. Tudásának híre hamarosan elterjedt, a környék legkeresettebb festője lett. Példás módszerességgel kétévenként vállalt egy-egy nagyobb munkát. A három legjelentősebb alkotása (Arad, Balázsfalva, Karánsebes) mellett Arad megyében megfestette a ménesi, világosi, maroskövi (Cuvin), lippai, solymosi, pécskai, sajtényi, nadabi, nagylaki templomok ikonosztázionját. Ezeknek az építményeknek „a szentképfa művészien faragott, barokk ihletésű, aranyozott díszítésekkel készült, amely különleges csillogást és pompát kölcsönöz a terület templomainak.”³⁵ A művész balázsfalvi munkáján szerepel a következő szláv nyelvű felirat: „Stefan Tenetchi, zograf aradskii”, vagyis aradi festő. Egyik utolsó munkája a régi aradi görögkeleti katedrális ikonosztázionja 1790-ben készült el, Horia Medeleanu szerint klasszicizáló barokk stílusban.

Az Oszlopos Szent Simon-kolostortemplom ikonosztázionja hársfából készült, négy oszlop osztja mezőkre, elválasztva egymástól a királyi és diakónusi ajtókat. A királyi ajtó faragása rokokó hatású, díszítése kagyló, szőlőinda és rózsavirág. A falat egy kiugró párkányzat osztja vízszintes síkokra. Az ikonosztázionon Tenetchi 1767-ben festett 22 ikonja található. Valamennyi festmény nem bizánci, hanem nyugati stílusban fogant. Horia Medeleanu szerint – például – a Szent Szűz portréja Parmigianino Hosszúnyakú

³⁴ Uo. *Valori de artă românească*. 26.

³⁵ Uo. 27.

madonnájára emlékeztet, de a többi női alak ábrázolása is az olasz velencei iskola hatását mutatja. Könnyen felfedezhetjük rajtuk a görög Panajotisz és Nikolaosz Dokszarosz műveinek befolyását is.³⁶ A leginkább barokkos hatás az ikonosztázion alsó sor négy szentképén lelhető fel. Közülük a másodikon, Az Úr anyja a gyermekkel a felhők felett címűn Mária köpenyének tömege, elrendezése és mozgalmassága jellegzetesen barokk. A harmadik, Jézus Krisztus kereszttel című ikonon Krisztus kezében egy katolikus kereszt található, míg az egész kép a Szentháromság nyugati (katolikus) típusú ábrázolásának egy közismert változata.

A közelmúltban, a templomban végzett átalakítások során a Tenetchi-féle szentképfalat lebontották, azt egy moldovai, Piatra Neamț környékéről származó, bizánci stílusú ikonosztázióval cserélték fel. Tenetchi barokk szentképfala szétszedve, raktárban várja a restaurátor szakavatott munkáját. Műveiből néhány szép barokkos festmény a kolostorban berendezett egyháztörténeti múzeumban egy külön teremben tekinthető meg.

A templomalapító Szineszie Zsivánovits püspök földi maradványait a kolostortemplom oltára előtt egy csillaggal megjelölt kő alá helyezték el.

Az elmúlt másfél évtizedben az Oszlopos Szent Simon-kolostor eredeti képét is jelentősen megváltoztatták: a bejáráthoz egy diadalívhez hasonló kaput emeltek, az együttes északi oldalát egy modern épülettel lezárták, az udvar közepére egy stílusban oda nem illő építményt emeltek, a nyugati, eredetileg földszintes épületre pedig emeletet húztak.

A régi aradi vár az újaradi híd és a régi cukorgyár környékét foglalta magába. A török kiűzését követően Savoyai Jenő a palánkvárat megerősítette, új bástyákat (egyet a Maroson túl is) építtetett hozzá, s az negyven éven keresztül végyvárként szolgált.

³⁶ Uo. 13–14.

A haditechnika, elsősorban a tüzérség fejlődése viszont szükségessé tette egy korszerű vár felépítését.

A 18. századi várépítéssel a francia Vauban hadmérnök által kidolgozott elveken alapult. Az új várrendszer legfontosabb eleme a bástya volt, ahova a tüzérséget helyezték. A sokszögletű bástyák adta védelmi lehetőségek a gyalogsági rohamok elhárítását is megkönnyítették.

Az aradi vár építésére Mária Terézia adott parancsot 1763-ban, befejezésére húsz évvel később, II. József uralkodása alatt került sor. A Vauban-rendszerű vár terveit Ferdinand Philip Harsch osztrák mérnökkari tábornok dolgozta át. Ő a kazemattákban is ágyúállásokat alakított ki, de (lakó)kazemattákat tervezett a szolgálaton kívüli legénység számára is. A vár szabályos hatszög alaprajzú, kerülete 3180 méter. Eredetileg 3600 katona befogadására volt alkalmas: Harsch számításai szerint a várban 296 löveget lehetett felállítani.³⁷

A várfalon belül katonai célú épületek sorakoztak: a három nagy épület (főőrház, vagyis kaszárnya, a várparancsnokság, a ferences kolostor a templommal) zárta körül az „apelplatzot”. A vár hat kapuját barokk stílusúra építették, valamennyi felett háromszögű timpanon, díszítéstük a barokk stílusjegyeit viseli magán, különösen a főkapu udvar felőli, hármás boltozatú bejárata.³⁸

A Ferenc-rendi szerzeteseknek két kolostoruk volt Aradon. A Szent Kapisztránról elnevezettet 1705-ben alapították, épületük az óvár területén volt, amint arról az ún. Ruttkay-féle térkép is tanúskodik. Azt a kolostort 1781-ben a régi várral együtt lerombolták, a szerzetesek pedig átköltöztek az új várba. Az átköltözés 1781. május 21-én zajlott le. A kolostort az 1850-es évek elejéig lakták a ferencesek, akkor az állam megváltotta tőlük, s a kolostorépületet katonai célokra kezdték használni.³⁹

³⁷ Csikány Tamás, *Arad az 1848/49-es szabadságharcban*. Kötetben: Az aradi vár története. Budapest, 1998. 87-167.

³⁸ Márki, i.m. II. 828.

³⁹ Lakatos, i.m. II. 58.

A várban felépített egyemeletes ferences kolostor és a kéttornyú templom jellegzetesen barokk építmény. A templomot Szent József tiszteletére Krisztovics Imre csanádi püspök szentelte fel. Homlokzatát háromszögű timpanon, az emelet magasságáig futó faloszlopokat volutás oszlopfők díszítik. A tornyok pilasztereit korintoszi oszlopféjeket koronázzák. A homlokzat második és harmadik szintjét két koronapárkányzat zárja. A templom és a kolostor két bejárata feletti párkányzat is jellegzetes barokk elem. Hasonlóan a toronysisak alatti játékosan hullámosan párkányzat, az órák körüli díszítés.

1919-ben, az impériumváltást követően a barokk oltárokat lebontották, azok sorsa ismeretlen. A falban megmaradt, beépített márványelemek viszont utalnak azok szépségére. Az 1945–1958 között a várban székelő szovjet katonai parancsnokság a templomot lőszerraktárként is használta, majd miután a román hadsereg átvette a várat, a kolostorban működött az egység mosodája. Karbantartására nem fordítottak gondot. Jelenleg igen rossz állapotban van, a templom és a kolostor tetőzete is beomlott. Restaurálására nem kerülhet sor, a vár most is katonai objektum.

A város első Szentháromság szobrát az 1738–1739-es nagy pestisjárvány elmúltá emlékére 1746-ban állították fel az akkori Főtér északi oldalán, s az év május 29-én tartották meg előtte az első istentiszteletet. Szöllőssy Károly 1883-ból származó leírása szerint a szobor egy magas, háromszög alakú hasáb, tetejében a Szentháromságot kifejező barokk csoporttal: az Atya, jobbján a keresztet tartó Fiúval, felettük Szentlélek egy galamb képében egy kereszt közepén. Az alakoktól az oltárig koszorú futott végig a gúlán, az oltár felett Szent Flórián és Szent Sebestyén barokk öltözetű szobrai voltak. A szentek kisméretű szobrai alatt a város régi címere volt látható, valamint a következő kronosztikonokat lehetett olvasni:

Az északi oldalon: „HanC VotIVae pIetatIs statVaM eX sIgno honorIs ereXerVnt benefaCtores AraDiensens.” Fordításban: Ezen ajtatossági fogadalmi szobrot tiszteletük jeléül az aradi adakozók

állították. Ugyanazon az oldalon létezett még egy felirat: „Hi tres unum. Renov. 1853”. Magyarul: E három egy. Megújítva: 1853.

A déli oldalon: „Pro LVe eXstInCta Vni trInaeqVe DeItat I Vota AraDienses De Vote soL Vene.” Magyarul: A megszünt vész után a három egy Istenségnek fogadalomból emelték az aradiak.

A szobrot 1751-ben limburgi Limburg Jenő kanonok, püspök-helyettes szentelte fel.⁴⁰

Amikor a város vezetősége elhatározta, hogy új színházat építtet a Főtérrre, ezért a képviselőtestület 1873. december 17-én tartott közgyűlésén kimondta a Szentháromság-szobor áthelyezését a minorita templom közelébe, a jövőendő sugárút végére. Végül a színház már 1874-ben felépült, megtartották a nyitóelőadást, de a szobor lebontásához csak 1882-ben fogtak hozzá. Igaz, akkor a színház főbejárata a Vasile Goldiș (Zrinyi) utca, és nem a sugárút felé nézett, a szobor semmiképpen nem rontotta a városképet, s nem zavarta a közlekedést. A lebontást követően a szakértők egybehangzó véleménye szerint a homokkőből készült szobor olyan rossz állapotban volt, hogy azt visszaállítani nem volt érdemes.⁴¹

A lebontást követően a szobor sorsa ismeretlen, arról írásbeli feljegyzés nem maradt fenn. A szájhagyomány szerint ezt a szobrot állították fel néhány évvel később Újaradon, a római katolikus templommal szemben. Mivel a plébánia *Historia domusa* az 1990-es években elkallódott, így az információt megerősíteni nem lehet. A szobor átköltöztetésének tényét alátámasztja az a tény, hogy az egyik első áldozat éppen egy újaradi pap volt. Lakatos Ottó szerint a Tauer Ferenc hitszónok által készített feljegyzésekben szerepel: „1738. augusztus 4-én halt meg pestisben az aradi konventhez tartozó minorita Wagner Vida újaradi plébánoshelyettes.”⁴² Az átköltöztetést erősíti meg Horia Medeleanu művészettörténész is több dolgozatában is.

⁴⁰ Szöllőssy Károly, *Az aradi Szent-Háromság szobor története*. Aradon, 1883. 13–14.

⁴¹ Uo. 4–5.

⁴² Lakatos, i.m. II. 131.

A korabeli leírások alapján az Újarad főterén álló szobor magassága, alakja és anyaga (homokkő) megegyezik az 1746-ban felállítottal. Eltérést csak a virágkoszorú, illetve a fentebb leírt kronosztikon hiánya mutat, illetve a jelenlegi szobron Szent Flórián és Szent Sebestyén mellett egy harmadik szoborkettős is található. Ezt viszont utólag is elhelyezhették a hasáb hátsó oldalán, valószínűleg Szent Erzsébetet és Keresztelő Szent Jánost ábrázolja. A kronosztikonok eltűnését a homokkő mállása magyarázza, azt ugyanis egy cementes habarcsréteggel próbálták megvédeni az idő viszontagságaitól. Ennek eltávolítása egy esedékes restaurálás során magyarázattal szolgálhatna a szobor eredetéről.

Az újaradi Szentháromság-szobor oltára feletti talapzat jellegzetes barokk alkotás, alsó és felső részén egyaránt volutás díszítésű, hajlított faragású tartókő látható. A közvetlenül a közút mellett álló, kovácsoltvas kerítéssel övezett szobor állapota napról napra romlik, a szoborkő mállása szinte megállíthatatlan.

Újaradon, az egykor Temes megyéhez tartozó városrészben, a Temesvári út 33. számú épület a város legrégebbi lakóháza. A kétszintes házat 1725-ben építették, eredetileg Ferenc-rendi kolostornak készült. A ferencesek rövid itt-tartózkodását követően lett az **újaradi római katolikus plébánia** székhelye. Az épület homlokzatából kiugró bejárati rész (középrizalit), az árkádos kapubejárat, a felette kialakított ívelt párkányzat megmaradt barokk jellegűnek. Az ablakokat immár többször (legutóbb 2003-ban) átalakították, a felettük eredetileg létező párkányzatot lebontották. Az épület 2004-es renoválásakor a fal festésekor szépen kiemelték a még megmaradt barokk díszítéseket.

A plébánia melletti impozáns méretű egyhajós **templomot** a Szeplőtelen Szűz Mária tiszteletére 1812–1821 között későbarokk stílusban emelték. A templom barokk jellegét hangsúlyozza az oltár mögötti retabló (a Szeplőtelen Születet ábrázoló nagy oltárkép), a mellékoltárok egész kialakítása, felettük a csigakagylós díszítések, a korintoszi fejezetekkel koronázott falsávjai és falpillérei, valamint a templom falán található nagyméretű, egyházi témájú festmények (eredetük ismeretlen). Nagyon szép barokk alkotás a bal oldali mellékoltárnak a szent családot ábrázoló festménye is.

Jellegzetes a főoltár feletti, a világmindenség urát ábrázoló szobor-kompozíció az isteni tökéletességet jelképező gömbbel. A barokk korban a templom falához erősített, hangvető mennyezetrel ellátott, mellvédjét és a felvezető lépcsőt színezett faragásokkal díszített szószéket e templomban is megtaláljuk. A három mellékoltár és a szószék, valamint az oldalbejáratot elfedő fából készült, Krisztus- és püspökszobros kompozíció idegen (valószínűleg né-met) műhelyből származik. Klasszicizáló barokk a templomtorony, a toronysisak karcsú, többlépcsős kiképzése, illetve a homlokzati rész. Az épületet 2004-ben átfedték, falait felújították és átfestették. Ugyancsak a barokk templomokra jellemző a templom belsejében a bejárat fölött lévő orgonakarzat. A három mennyezetfestmény (Angyali üdvözlés, Jézus születése, Jézus és a kisdedek) nem jelentős művészi alkotás.⁴³

Világi építmények

Bár a város 18. századi lakóházait a többszöri városrendezés folyamán lebontották, a megmaradt leírások alapján állíthatjuk: Aradon sohasem épültek barokk paloták. Itt csak néhány, a századfordulón készült épületen fedezhetők fel még a barokk bizonyos stílusjegyei. Egy ilyen jellegzetes barokk stílusjegy a korábban már említett, az épület főhomlokzatát hangsúlyozó, a ház frontjából annak teljes magasságában enyhén előreugró rész, ún. rizalit. Eredetileg a fény- és árnyékhatásra törekvő, kastélyok szépségének kiemelését célzó, a homlokzatot túldíszítő barokk kedvelte. Aradon már csak néhány olyan épület áll, amelyen megmaradt a középrizalit, mint stíluselem.

A Sava Techelia (volt Páva) utca 4. számú ház **Tekelija Popovics Száva** egykori **kúriája** a szerb görögkeleti templom közelében áll. Az egyszintes házon könnyen megkülönböztethető a középrizalit. Az épület falán román és szerb nyelvű emléktáblát helyeztek el, felette a szerb mágns és kultúrapártoló bronzba öntött képmása.

⁴³ *Arad. Történelmi városkalauz.* 89–90.

Az egykori kúriáját az ő családjától vette meg a város 1861-ben, s abban az épületben rendezte be még ugyanabban az évben a város első magánkórházát dr. Darányi János, dr. Herzfeld Sándor és dr. Chorin Zsigmond. A ház nagyobb része őrzi eredeti kúria jellegét és barokk stílusát, de az ablakok feletti eredeti kagylós, girlandos díszítések fokozatosan eltűntek, egyik szárnyán pedig az eredetitől eltérő, háromszárnyas ablakokat szereltek fel, amely megbontja az épület összképét.⁴⁴

A Tribunal Axente (Damjanich) utca 20. számú ún. **Damjanich-ház** is a 19. század legelején épült, a század negyvenes éveiben került a Csernovics család tulajdonába. Csernovics Emília a tizenhárom aradi vértanú egyikének, Damjanich János honvédtábornok felesége ebben az épületben töltötte az 1849. október 6-i kivégzések előtti éjszakát. A dokumentumok által nem bizonyított, de a hagyomány szerint egy ideig osztrák tisztikaszinóként is működő egyszintes családi ház mindmáig megőrizte (nem hangsúlyos) barokk jellegét. Érintetlen maradt a középrizalit, változatlan a boltíves bejárat, az ablakok formáját sem módosították.⁴⁵

Újaradon a Temesvári (Fő) úton található a korábbi tulajdonos nevét viselő, ún. **Beller-ház**. Az egykori sváb polgári portát a 19. század első éveiben építették, rajta felfedezhető a későbarokk néhány stíluseleme. Barokk jellegű az ablakok körüli díszítés, az árkádos kapubejárat, valamint a kovácsoltvas (sajnos már nem az eredeti!) kapu. Az aradi várból 1848–1849-ben az osztrákok több mint negyvenezer golyót lőttek a forradalom mellé állt városra. Ezekből tizenhét különböző méretű ágyúgolyó ennek a háznak a falába fúródott. Ezeket az épület egykori tulajdonosa gúla alakban beépítette a bejárat melletti falba.⁴⁶

A jelenlegi municípiumi kórházat 1834-ben építtette a város az akkori városi kiserdő szomszédságában. Az épület tervét Vitézlő

⁴⁴ Uo. 23–24.

⁴⁵ Kiss, Nicolae, i.m. 461.

⁴⁶ *Arad monografia oraşului de la începuturi și până în 1989*. Arad, 1999. 212.

Rigel Antal építész készítette.⁴⁷ Szép barokk a kórháznak az egykori Ferenc (most Mihai Viteazul) térre néző boltíves, két pilaszterrel övezett a kapuja. A főbejáratától balra eső épület teteje, valamint az épület középső részén álló címerfoglalat is jellegzetesen barokk díszítésű.

Az alföldön a 18. században nem csak a falusi, hanem a városi lakások túlnyomó hányada is vályogból épült nád-, illetve zindelytetővel. A leírásokból tudjuk, hogy ezek a lakások leginkább hármas beosztásúak voltak, a középső helyiség volt a nyitott kéményű konyha, két oldalán, pedig egy-egy szoba. A házakat oldaltornáccal építették. A téglafalazatú cseréptető házak csak a század vége felé terjedtek el.⁴⁸

Az ilyen falusias jellegű, egy család számára épült házak voltak a városban túlsúlyban még a 19. század közepén is, a jelentősebb polgári bérházak csak 1800 után épültek. Falusias jellegű épületek jellemezték a külvárosokat még ötven évvel ezelőtt is, de egy ilyen relikvia még ma is áll a belvárosban a Püspökség (Batthyány) utcában, a Templom utcával szemben. Abban az épületben volt a Brassói Lapok aradi szerkesztősége, az 1950-es évekig pedig az utcára nyíló műhelyekben kisiparosok dolgoztak.

Falusi épületek voltak többségben az osztrák mérnökök által kijelölt, nyílegyenes utcákkal rendelkező Pernyáában (Erzsébetváros), valamint az akkor önálló közigazgatási egységként szereplő Ómikelakán és Gájban. Arad urbanisztikailag legrendezettebb városrésze Pernyáva 1765–1783 között, a várépítéssel egyidőben létesült, részben a Wallacheynek (Román rész) nevezett település helyén. A városrész utcáit (valószínűleg) osztrák hadmérnökök jelölték ki. A falusias jellegű házak többségének utcára néző homlokzata háromszög alakú, de megmaradt a 19. század elejéről néhány **provinciális barokk** (helyenként parasztkarokk-

⁴⁷ Glück, Eugen, Roz. Alexandru, i.m. 48.

⁴⁸ Péter I. Zoltán, i.m. 254.

nak is nevezik) homlokzatú ház is. Ezek az utóbbi években gyorsan eltűnedeztek, legtöbb helyen az utcai homlokzatot „várossiassá” alakították át: a magas, barokkos ívelésű homlokzatfalat lebontották, a kétszárnyas ablakokat háromszárnyas, rolós ablakokkal cserélték fel. 2004-ben Pernyávában még három ilyen barokkos homlokzatú épületet sikerült lefényképeznem az Eftimie Murgu (Borona) utca 19., az Episcop Roman Ciorogariu (Mihály) utca 30. és a Clujului (György) utca 100. szám alatt. Ez utóbbi háznak csak hullámos tetejű homlokzatfala maradt eredetinek, az utca felőli ablakokat már befalazták. Gájban a Hatman Arbore (Szerb utca) 49. számú ház homlokzata őrzi a barokk stílusjegyet.

Késő- vagy neobarokk?

Miközben Európa nyugati és középső részén a 19. század első évtizedeitől már a klasszicizmus hódított, ezeken a tájakon még mindig a barokk építészet uralkodott. Igaz, a barokk stíluselemek már klasszicista stílusjegyekkel keveredtek, így született meg a klasszicizáló barokk. A század első felében Aradon épült templomok ilyen stílusban születtek. Több aradi művészettörténész ezeket már a neobarokk alkotások közé sorolja. Kronológiailag, kétségtelenül nekik van igazuk, de ha tekintetbe vesszük, hogy a barokk művészet uralkodása az építészetben ezen a vidéken, 150 éven keresztül folyamatos volt, közé nem ékelődött be egységes stílusirányzatként sem a klasszicizmus, sem pedig a romantika, ezért besorolhatjuk őket a későbarokk alkotások közé is.

Az **ómikelakai görögkeleti román templom** megépítését a 19. század településrendészetének kialakulásakor határozták el, amikor a régi templom immár kicsivé vált a számbelileg megszorodott gyülekezetnek. Az építkezés 1842. június 27-én az alapköv letételével kezdődött. A barokk stílusban épült templomot 1845. november 11-én szentelte fel György vértanú tiszteletére Gherasim Raț püspök nevében Ioan Raț. Bár a templomot két évszázad alatt többször is restaurálták, legutóbb 1966–1969 között, s akkor díszítéseit némileg módosították, de külső falai máig őrzik eredeti stílusát.

A templomtorony felső régiójának pilaszterei, a díszbádoggal borított, játékosan görbülő toronysisak, a bejárat felett alig észlelhető középizalít szintén barokk stíluselem. Az alaptól a párkányzatig futó faloszlopok között az épület két oldalán barokkos bolthajtások találhatóak. A templom festményeit ugyanaz a Nikola Alexici készítette, aki a szerb ortodox templom falfestményeit és ikonosztázionját is festette. A mikelakai templom ikonosztázionja Lazar Janici faragó, és nagybátyja, Mihai Janici munkája.⁴⁹ A templom egy értékes bizánci stílusú festmény tulajdonosa, alkotója Gheorghe Răducanu.

Az **arad-belvárosi református templom** építésének terve az 1830-as években, a hívők számának növekedésekor merült fel. A templomépítés szervezője Fábíán Gábor író, műfordító és Bittó Sándor, a gyülekezet lelkésze volt. A templomtelket 1840-ben vásárolták meg, az épület tervét Ioseph Hoffer osztrák építész készítette el. Az alapkő szövegét Fábíán Gábor főgondnok fogalmazta meg: „Legyen áldás az adományozónak, tisztesség és becsület az építőknek, dicséret és dicsőség az Úrnak, mindörökkön örökké.” Az alapkövet 1847. április 19-én helyezték el. A templomépítést az 1848-as forradalmi események időlegesen megállították, de végül 1852 pünkösdjén a toronyban megszólaltak az aradi Hönig Frigyes öntőműhelyében készült harangok.⁵⁰ A templomépítésre Fábíán Gábor főgondnok az akkoriban népszerű felolvasó útjainak jövedelmét ajánlotta fel.

Az épület homlokzata a klasszicizáló barokk stílusában készült. A homlokzat síkjából kiugró bejárat tetőzetének vonalvezetése, a felső rész kerek ablaka, a boltíves ajtó, valamennyi a barokk jellegzetes motívuma. Görög templombejáratra emlékeztető, a négy, oszlopot helyettesítő, puritán pilaszter, az azok fölé emelkedő háromszög alakú timpanon klasszicizáló jelleget ad az épületnek. Hasonlóan szerény díszítésű a templom két oldalán található

⁴⁹ Vesa, Pavel, *Biserica Ortodoxă Română*. În: Arad monografia oraşului de la începuturi și până în 1989. Arad, 1999. 234–235.

⁵⁰ Puskel Péter. *Tisztesség és becsület az építőknek*. Kötetben: Arad redivivus. Arad. 1998. 40–42.

faloszlop sor, amelyek között kerek boltíves ablakok találhatók. A tetőzet alatt jellegzetes barokk zárópárkányzat van. A torony aljánál barokkos ívelésű támfal található, amelyről viszont hiányzik a voluta. A toronysisakon szintén a barokk stílusjegyei fedezhetők fel. A templomhoz Szántay Lajos műépítész a 20. században tervezett tágas, a hajóval egybenyitható imatermet, amely felett található az orgonakarzat.

A román görögkeleti székesegyház építése a várhíd közelében álló püspöki templom 1861-es lebontását követően kezdődött. Az építést Procopie Ivacskevics (1853–1873) püspök kezdeményezte és valósította meg. Őt 1873-ban erdélyi ortodox érsekké és metropolitává választották, majd 1874-ben szerb pátriárkának nevezték ki.⁵¹ Az építkezéshez szükséges telket az ún. Tököli-kertben a szerb ortodox egyház adományozta. Az építkezés költségeit az aradi románok állták, de jelentős összeget ajánlott fel Sina báró, a Bécsben élő gazdag makedóromán kereskedő is. Az építkezés megkezdését követően derült ki, hogy a talaj mocsaras, ezért a velencei építkezéshez hasonlóan, az alapokat a talajba vert cölöpökre helyezték. (Mint a régi aradi színházat is.)

A templom terveit Czizler Antal, gyulai származású aradi építész készítette, az 1862–1865 között tartó építkezési munkálatokat is ő vezette. A templom homlokzata klasszicizáló barokk stílusban készült. A pilasztereket ion stílusú oszlopfők díszítik, a bejárat klasszicizáló jellegű, a párkányzat fölé nyúló timpanonnal zárul. A két torony faloszlopai korinthoszi stílusú oszlopfőkkel végződnek, a közöttük lévő kerek ablakos pártafalat (attika) az 1905–1906-os restaurálás során kapta az épület. Szintén akkor nyerte el mai formáját a két torony is, amelyek sisakja a barokk díszbádogosság igen szép alkotása.

A székesegyház ikonosztázionját Mihail Janici készítette, a nyugati (nem bizánci!) stílusú festmények Nikola Alexici és Ioan Zaicu munkái. Az 1764-ben öntött harang a már említett, 1861-ben lebontott görögkeleti templomból származik.⁵²

⁵¹ Lakatos, i. m. II. 65.

⁵² Glück, Eugen, Roz. Alexandru, i. m. 49.

A műemléket 1966-ban Eremia Profeta festő vezetésével bizánci jellegű festménnyel díszítették. Akkor falazták be a bejárat feletti ablakot is, a főhomlokzatra három festmény került. Minden átalakítás ellenére az épület barokk jellege megmaradt.

A város néhány 19. század első felében épült házán is felfedezhető a barokk több stíluseleme. A Tribunal Dobra (Asztalos Sándor) utca 8. szám alatti **kereskedőház** homlokzati részén négy, volutás oszlopfőben végződő pilaszter található, de a timpanon is barokk elem. Az emeleti ablakok felett volutás, kagylós díszítés, valamint a bejáratok feletti, a cégtáblának kialakított rész is barokk eredetre vall. Az épületet 2004-ben teljes egészében helyreállították, újrafestették. Ugyancsak kagylós és volutás díszítés található az Eminescu (Deák Ferenc) utca 34. szám alatti lakóház három ablaka felett is. Az újjaradi egykori Nopcsa-kastély, ma a faipari líceum épülete (Temesvári út 29–31.) homlokzatán felfedezhető közép-rizalit, illetve a boltozatos főbejárat feletti erkély néhány stíluseleme, a báboskorlát (balusztrád) is a barokk hatása alatt épült.

A barokkot egy évszázadon keresztül értelmetlen, szeszélyes, olykor érthetetlen jelzővel illették. Heinrich Wölfflin német művészettörténész helyezte vissza az őt megillető helyre, aki a *Renaissance und Barock* (1888) és a *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915) című munkáiban a barokkot a reneszánsz művészettel egyenlő értékűnek minősítette.⁵³

⁵³ Bán Imre, *A barokk*. Budapest, 1968. 7–8.

Szómagyarázat

Attika – az antik épületek koszorúpárkánya feletti alacsony fal. A reneszánsz és a klasszicizmus is alkalmazta tömör vagy áttört formában. A klasszicizáló barokk épületeken is felfedezhető.

Ajtókeret – az épületajtó kőből faragott külső tartóváza.

Balusztrád – vagy báboskorlát, az erkélyt szegélyező díszített korlát neve.

Barokk – a 16. század végétől a 18. század végéig uralkodó képzőművészeti stílus. A kifejezést Heinrich Wölfflin (1864–1945), a híres művészettörténész használta elsőként a stílus megnevezésére. Mindaddig a kifejezésnek gúnyos, becsmérlő színezete volt, sokan bírálták a formák szükségtelen túlburjánzását. A szó a portugál baroco névből származik, jelentése tökéletlen formájú igazgyöngy. Utolsó szakaszát rokokónak szokták nevezni.

Epitáfium – templomokban, sírkápolnában a halottak emlékére a 16., 17. században gyakran állított díszes keretű feliratos kép, dombormű vagy feliratos tábla.

Falpillér = pilaszter.

Falsáv vagy lizéna – a fal síkjából kissé előreugró, fejezet és lábazat nélküli falpillér, amely a falfelület síkjának tagolására szolgál.

Ikonosztázion vagy szentképfal – a görögkeleti és görög katolikus templomokban a szentélyt a hajótól elválasztó építmény. Rendszerint gazdagon faragott, aranyozott díszítésű. Két oldal- és egy középső (király)kapuval rendelkezik. Az egymás felett több sorban elhelyezkedő ikonok szigorúan megszabott rendben sorakoznak.

Kagylódísz – franciául rocaille, kagylószerűen hajladozó motívumokból összeállított barokk és rokokó díszítmény.

Lizéna = falsáv vagy félpillér.

Oltár – a katolikus templomokban a miscáldozat bemutatására szolgál. Áll egy alépítményből (stipes) és az asztallapból (mensa).

Orgonakarzat – a templomhajó elején, a bejárat felett az orgonának és a kórusnak kialakított terület. A barokk orgonák legtöbbször nemesak hangszerek, hanem képzőművészeti alkotások is.

Oromzat – vagy oromfal, a nyeregtető ház végfala. Lehet háromszög alakú, köríves vagy lépcsős szegélyű, lehet a csúcán levágott (csonkakontyos).

Párkány – a falsíkból kiemelkedő, egyszerű vagy összetett profilozású vízszintes tagolás. Az épület, torony egymás feletti részeit választja el. A barokk a homlokzat élénkítésére használta.

Pilaszter – más néven falpillér, falba kötött, abból különböző vastagságban kiugró, dór, ion, korinthuszi fejezetű lábas pillér.

Provinciális barokk – vagy parasztbarokk, a barokk stílus-elemeket átvevő, azt a helyi hagyományokhoz igazító építészeti stílus.

Retabló vagy oltártábla – a szentélyben lévő, szobrokkal is díszített nagy oltárkép neve. A barokk oltárfalat retabulum névvel jelölik.

Rizalit – az épület homlokzatvonalának annak teljes magasságában előreugró épületrész. Helyzete szerint lehet közép, oldal- vagy sarokrizalit.

Stukkó – gipszes mészhabarcs díszítmény az épületeken. A barokk korszakban kezdték alkalmazni, de az eklektika és a szecesszió is előszeretettel alkalmazta.

Szemöldökpárkány – ajtók vagy ablakok felső vízszintes keretköve vagy – fája.

Szószék – a barokk korban a templom egyik oldalához erősített emelvény. Rendszerint hangvető mennyezettel látták el, faragásokkal, domborművekkel díszítették. A római katolikus templomokban az 1960-as évek reformjától kezdve nem használják.

Timpanon – a nyeregtető antik, klasszicista, barokk épületek homlokzatán, ajtaja, ablakai feletti egyenlő szárú háromszög alakú vagy íves záródású, párkánnyal keretezett díszítmény. Az ókorban a timpanont szobrokkal, domborművekkel telítették.

Torony – önálló vagy más épülettel összefüggő, kis alapterületű magas építmény. Teteje a különböző módon kiképzett toronysisak. A barokk építészetben a torony fontos eleme a templom homlokzatának, a toronysisak pedig különösen szépen díszített.

Voluta – csigás vonalú díszítmény vagy idom a barokk építészetben.

A Flórián-kápolna 1978-ig

Az 1902-ben lebontott minorita templom Koszkol Jenő festményén

A „toronynak” is nevezett
városháza a Szabadság téren

A Moise Nicoară Líceum
helyén állt egykori ortodox
templom

Az egykori tűzoltólaktanya rizalitos homlokzata

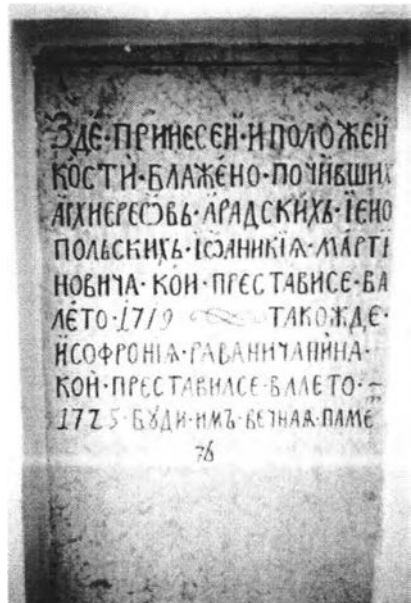
A laktanya lebontása 2004-ben

A görögkeleti szerb templom

Nikola Alexics
Mózeset ábrázoló képe
a szentélyben

A szerb templom falába beépített
hét barokk sírkereszt egyike

Joanikije Martinovic és Szofronije
Ravancsanyin sírjának márvány-
fedője a templom falában

**Eusztakija Arsics szerb költő
szüleinek epitáfiuma**

**Barokk stílusú sírkő a zsidó
temetőben**

Szív alakú síremlék a zsidó temetőben

Az egyik legrégebbi sírkereszt az újaradi római katolikus temetőben

Címeres emlékoszlop az újaradi temetőben

Volutás emlékoszlop a Buzáky-sírkertben

Nepomuki Szent János 1729-ben készült szobrának másolata

Oszlopos Szent Simon-kozátor
Gájban

Az udvarház keleti homlokzata a volutás dísszel

A kolostortemplom tornya

Stefan Tenetchi:

Az Úr anyja a gyermekkel a felhők felett

Stefan Tenetchi:
Jézus Krisztus kereszttel

Árta

1870

A vártemplom és a ferences kolostor (1781) egy múlt századi képeslapon

A Szentháromság-szobor
Újarad főterén

Tekelija Popovics Száva (Tököli Sebő) egykori kúriája

Az újjaradi római katolikus plébánia (1725) homlokzata

**Az újaradi, a Szeplőtelen Szűz
Mária tiszteletére felszentelt
templom (1812–1821)**

**Az újaradi templom
mellékoltárának képe**

Az ún. Beller-ház Újaradon

A városi kórház bejárata és egyik melléképületének homlokzata (1834)

**Pernyáva (Erzsébetváros) –
Eftimie Murgu (Borona) u. 19.**

**Pernyáva – Clujului (György) u.
100.**

Gáj – Hatman Arbore (Szerb)
u. 49.

Az ómikelakai görögkeleti templom
(1845)

**A belvárosi román görögkeleti székesegyház, Czigler Antal alkotása
(1862–1865)**

**A Tribunal Dobra
(Asztalos Sándor) u. 8. szám
alatti kereskedőház homlokzata**

A Nopcsa-kastély (Faipari Líceum) Újaradon

A belvárosi református templom

III. AZ EKLEKTIKA VÁROSA

A jelenkori művészettörténészek egybehangzó véleménye szerint, a modern építészet kezdete óta divatos dolog volt, sőt még mostanság is (majdnem) kötelező becsmérelni az eklektikát. „Valahogy úgy viszonyulunk hozzá, mint az itáliai reneszánsz a gótikához, vagy a 18. századi klasszicizmus a barokkhoz: csak a hibáit látjuk, s átnézünk a fölött, ami jó volt benne” – írja Szentkirályi Zoltán művészettörténész.¹

Köztudott, az építészetben a 19. század közepén bekövetkezett a konstrukció és az architektúra különválása, amely lezárta a historizáló stílusok, a neoklasszicizmus, neoromantika, neobarokk stb. romantikus korszakát. S megszületett az eklektika, vagy eklekticizmus, amely kifejezés (a görög kiválogat szóból) „olyan műalkotás jellemzője, amely egy művön belül bizonyos felújított stílusok egyvelegét tükrözi”.² Az eklektika egyik olasz bírálója, Camillo Boito (1836–1914) Az itáliai építészet jövő stílusáról c. tanulmányában az eklektikáról lekicsinylően azt állítja, hogy az csak „a fantázia időtöltése, formák szellemes kombinációja, a ceruza, a körző tobzódása.”³ Vagyis képtelen egyedi, funkcionális alkotások megteremtésére.

Lyka Károly az eklektika megszületését avval magyarázza, hogy a 19. század közepén az építészet válságba került, s hosszas vitákat követően egyes országokban „körülbelül azt állapították meg, hogy új s valóban keresztény templomot „csak gótikusan” szabad építeni. A zsinagógákat ellenben mór stílusban. A közönség viszont szívesen fogadta el azt a tanácsot, hogy a lakóház lehetőleg „renaissance” vagy „barokk” legyen, és szívesen nyugodott bele, hogy a lakásában az asszony szobája rokokó, a szalon barokk, az úriszoba renaissance bútorokkal és díszekkel ékeskedjék.”⁴ A kiváló művészettörténész véleménye szerint: az eklektika építészei „a kényelmes

¹ Szentkirályi Zoltán, *Az építészet világtörténete*. II. Budapest, 1980. 309.

² *Művészettörténeti ABC*. Budapest, 1961. 112–113.

³ Szentkirályi, i. m. 315.

⁴ Lyka Károly, *A művészetek története*. Budapest, 1931. 330–331.

lakhatóságot alárendelték a ház külsejének”, de mivel „nem lehetett a homlokzatot drága, valódi anyagból alakítani (...) értéktelen és romlandó gipsz- és bádogg-pótanyagokból készítették, amelyekből görög oszlopfőket, a renaissance párkányokat, a firenzei rusticát sajtolták, s kőszínűre festve hamisították.”⁵ A megállapítás (részben) igaz ugyan, de az eklektika kialakulása egy jóval összetettebb folyamat eredménye. Sokan összetévesztik a korábban eluralkodott historizmussal is.

A 19. század második felének a 20. század elejére is átnyúló építészeti alkotómódja tetszőlegesen válogatott más korok, alkotók formái megoldása között, tehát a már készen kapott formákat kombinálva alkalmazta az épületek kivitelezésénél. Az eklektikus kor alkotói az építőművészet teljes örökségét felhasználva alkották meg palotáikat vagy egyszerű lakóházaikat. Ebből az egyvelegből ugyanúgy születtek értékálló, a jövőhöz is szóló megvalósítások, mint félresikerült munkák is. Akárcsak a gótika, a reneszánsz vagy a barokk idején. Csakhogy az évszázadok a történelmi stílusok alkotásait „megrostálták”, a gyenge színvonalú épületek többségét a városrendezések alkalmával feláldozták. Az eklektikus alkotások zöme viszont a mai napig áll, köztük azok is, amelyek nem kimagasló alkotások, másod- vagy harmadrangú építészeti munkái.

A művészettörténészek szerint van egy terület, ahol az eklektika minden előző korszakot túlszárnyal: a városépítészet. „Amit számunkra a város fogalma jelent, a környezet, amit városinak érzünk, és amelyben élünk, azt majdnem egészében onnan örököltük. Aligha túlzás azt állítani, hogy a városhoz fűződő képzeletünk javarésze még ma is eklektikus.”⁶

A modellt, mint annyi másban, az eklektika esetében is Párizs szolgáltatta. 1853-ban báró Eugène Haussmann lett a francia főváros prefektusa. Hatalmas egyéniség volt, aki hivatalának 17 esztendeje alatt gyökeresen megváltoztatta a város arculatát. A középkori, kaotikusan épült utcák, rendezetlen terek helyett egy jól funkcionáló világvárost valósított meg, széles sugárutakkal, nagy terekkel,

⁵ Uo.

⁶ Szentkirályi, i. m. 309.

zöldövezetekkel. 1869-ig kiépített 110 km sugárutat, amelyek mentén pályaudvarokat, új városházát, operát, vásárcsarnokot, templomokat emeltek, rendezték a közvilágítást (32 000 gázlámpát állítottak), a vízellátást, a csatornázást (560 km kanálist építettek), megszervezték a közlekedést, a közszállítást (metró).⁷

Haussmann báró feláldozta a középkori Párizst. A középkori francia fővárosból alig maradt valami, de a század második felére a francia főváros lett a világ legmodernebb nagyvárosa.

Az említett épületek közül, kétségtelenül a párizsi, a kor szakemberei szerint túldíszített, hivalkodó Opera keltette a legtöbb vitát a szakemberek és a város lakói körében egyaránt. Szentkirályi Zoltán szerint a Charles Garnier műépítész (1825–1898) tervezte épület „egyszerre vonz és taszít, ellenszenves és elragadó. Dagályos, de van mondanivalója. Pátosza nem üres pózolás, a lényéből fakad.”⁸ Az 1862–1875 között épült neobarokk **Operaház** tervezésekor Garnier felhasználta a francia színházépítészet hagyományait és tanulságait. „Bár erős dekorativitással kiképzett főhomlokzata az eklektika külszínességre való törekvését tükrözi, a mű monumentalitása, jól mérlegelt városképi hatása nem vitatható” – írta róla Pogány Frigyes a francia főváros építészetéről, városesztétikájáról közölt kimerítő könyvében.⁹ Ugyanilyen ellentmondásos a brüsszeli **Igazságügyi Palota** 1866–1873 között emelt neobarokkosan túldíszített épülete is.

A francia főváros haussmanni átalakítása szerte a világon tetszésre talált. Igaz, a világ a már említett Garnier mellett olyan francia nagyságok nevéből volt hangos, mint G. Eiffel vagy E. E. Viollet. Ha nem is olyan grandiózus módon, mint Párizs, de mindenütt megindult a városok átalakítása, korszerűsítése. Szinte nem akadt Európának számottevő nagyvárosa, ahol ne nyitottak volna a Champs-Élisées-hez hasonló sugárutat. Az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosa, Bécs vezetése akkor alakíttatta ki a Ringnek nevezett körutat. A Ring három legjelentősebb épületének.

⁷ Uo.

⁸ Szentkirályi, i. m. 314.

⁹ Pogány Frigyes, *Párizs*. Budapest, 1965. 198.

a városi színháznak (Burgtheater), a Képzőművészeti és a Természettudományi Múzeumnak (Kunst- und Naturhistorische Museum) terveit a hetvenes évek elején a német eklektika legnagyobb mestere, Gottfried Semper (1803–1879) készítette el. (A tervek alapján az épületeket Karl von Hasenauer kivitelezte 1878–1882 között.) Ugyancsak Semper építette fel Drezdában az Operaházat (Hoftheater), a Képzőművészeti Múzeum, a Zwinger egyik szárnyát is.¹⁰

Az európai nagyvárosok képét még ma is döntően a 19. század második felében emelt középületek, eklektikus stílusú kormányzati központok (parlament, kormányépület), bankok, színházak, bíróságok, egyetemek, kórházak, vásárcsarnokok, bérpaloták határozzák meg. Budapesten akkor épült a pesti Operaház (tervezője Ybl Miklós), a Parlament (Steindl Imre), a budai Halászbástya (Schulek Frigyes), hogy csak a három legismertebb, ma is álló épület-együttest említsem.

Romániában „az ipar és szállítás fejlődése az úthálózat kialakítását, és számos polgári létesítmény felépítését is gyorsította, mint a cernavodai Duna-híd, amely ma alkotója, Anghel Saligny francia származású mérnök nevét viseli; a konstancai kikötő, valamint számos vasútállomás, köztük a Bukarestben, 1869-ben felépített Filaret-dombi is.”¹¹ A román főváros reprezentatív eklektikus épületeinek sorát emelték a 19. század második felében. Érdekes, hogy valamennyi tervezője francia műépítész: a Nemzeti Banké Cassier Bernard és Albert Galleron, az Ateneumé Albert Galleron, a Mezőgazdasági Minisztériumé és az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézeté Louis Blanc, a Takarékpénztáré (CEC) Paul Gottereau, az Igazságügyi palotáé A. Ballu.

Szűkebb pátriánkban, Erdélyben a 19. század második felében ugyancsak az eklektika az uralkodó stílus. Grigore Ionescu művészettörténész, bár igen jól dokumentált munkáiban elsősorban a Kárpátokon túli régió építészetét taglalja, mégis a hazai eklektika kimagasló alkotásaként említi a kolozsvári és nagyváradi színházat,

¹⁰ Szentkirályi, i. m. 311.

¹¹ Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor* (Az építészet Románia területén a századok folyamán). Bukarest, 1982. 538.

a kolozsvári egyetemet, a Rimanóczy Kálmán tervezte nagyváradi, illetve az általa meg nem nevezett tervező által kreált aradi városházát, valamint az aradi Kultúrpalotát, Szántay Lajos művét.¹²

Arad urbanisztikai fejlődéséről a 19. század elejétől kezdve beszélhetünk. A régi vár lebontását, valamint a város áthelyezési tervének elvetését követően az egykori Németváros központja, a Főtér (ma Avram Iancu tér) mellett kifejlődött a település második tere, az okiratokban latinul Forum venalium pisciumnak nevezett Haltér, s megkezdődött a reprezentatív középületek építése.¹³ Abból az időből származik a város régi színháza (1817), valamint az egyetlen megmaradt tiszta klasszicista stílusú épülete, a főúton ma is álló Vármegyeháza (1821), valamint a neológ zsinagóga (1828–1834) és a Fehér Kereszt Szálloda (1840). Sajnos, abból a korszakból csak ez a néhány épület maradt ránk, a többség a 19. és 20. századi városrendezés, később a felelőtlen bontás áldozata lett. Nem véletlen Anghel Emil műépítész megállapítása, hogy „Arad városközpontjából hiányzik a város fejlődését igazoló változatos építészeti emlék”, ezért tűnik viszonylag fiatal településnek.¹⁴

A vár biztonsági övezetének 400–500 méterre mérséklését I. Ferenc császár 1818. szeptember 10-i látogatásakor hozták a város vezetőségének a tudomására. Közismert, hogy a látogatást követően emelték meg négy méterrel a szerb templom tornyát, illetve engedélyezték a katolikus minorita templom toronysisakjának felépítését. A városvezetés 1828-ban új városrendészeti tervet rendelt meg Pikuley Lajos mérnöktől.¹⁵ Arad új arculatának kiépítéséhez az is hozzájárult, hogy az 1844-es árvíz 636 házat teljesen romba-

¹² Ionescu, i. m. 545.

¹³ Anghel, Emil, *Distrugeri și reconstrucții la Arad (Rombolások és újjáépítések Aradon)*. Historia urbana 1996/1–2. /Bukarest/. 174.

¹⁴ Anghel, Emil, i. m. 175.

¹⁵ Lanevschi, Gheorghe, *Câteva date privind schimbarea aspectului Pieței Avram Iancu din Arad în cursul secolului al XIX-lea (Néhány adat az aradi Avram Iancu tér arculatának változásáról a XIX. században)*, Historia urbana, 1995/1–2. /Bukarest/. 193–199.

döntött, s megrongált még százat, illetve a város kilenc hónapos bombázása alatt 1848–1849-ben a több mint 40 ezer ágyúgolyó rengeteg épületben okozott kárt. Az építkezésekben viszont alig volt tervszerűség, jószerével csak a régi utcák arculata változott meg némiképpen, elsősorban a szabad királyi város cím 1834-es elnyerését követően.

Arad urbanisztikai korszerűsítése 1870 körül kezdődött. Akkor véglegesítődött az a terv, amely a város tengelyét az 1858-ban megépült első indóházról (vasútállomástól) a felépítendő színházig képzelte. A főútvonallal párhuzamosan alakították ki a mai Milea, Decebal és Dragalina (akkor Erzsébet királyné és Nagy-, később Apponyi) körutat.¹⁶

A város minden addigi fejlődését felülmúló vállalkozáshoz olyan nagyformátumú polgármesterekre volt szükség, mint Atzél Péter¹⁷, Salacz Gyula¹⁸, Institoris Kálmán¹⁹ és Varjassy Lajos²⁰. Az ő fél évszázadon keresztül tartó vezetésük alatt a város képe teljesen megváltozott. 1880-ban megépítették a várost az áradásoktól

¹⁶ *Arad – permanență în istoria patriei (Arad – állandóság a haza történelmében)*. Arad, 1978. 393–394.

¹⁷ Atzél Péter (1836–1901), a város polgármestere 1867–1871 között. Az ő polgármestersége idején tették le a Királyi Főgimnázium alapkövét, s dolgozták ki a városi színház tervét. Az ő erdejéből származtak a főtéri sétány első telepített hársfái. 1871-ben kinevezték a város és a megye főispánjává. Arad díszpolgárává választották.

¹⁸ Salacz Gyula (1832–1915) 1875–1901 között, huszonhat éven keresztül megszakítás nélkül töltötte be a polgármesteri tisztséget. Az ő idejében épült ki a sugárút a színházról az állomásig. Felavatták a városházát, az újjáépített városi színházat, a polgári fiú- és leányiskola épületét. Ő vette át a város nevében a Szabadság-szobrot. 1901–1906 között Aradot képviselte a magyar parlamentben. A város díszpolgára volt.

¹⁹ Institoris Kálmán (1839–1916), a város polgármestere 1901–1906 között. Sikeres operaénekesnek indult, de 1866-ban hazatért. Volt a város tiszti alügyésze, főjegyzője, majd polgármestere. Az ő idejében épült ki a Hegyalja (Podgoria) tér, felépült a motorállomás, felavatták a római katolikus templomot.

²⁰ Varjassy Lajos (1852–1918), 1902-től polgármester-helyettes, 1905-ben polgármesternek választották. Az ő polgármestersége alatt készült el az Arad-Hegyalja motorosvasút, amit 1912-ben villamosítottak. Felavatták a Kossuth-szobrot, valamint az evangélikus-lutheránus templomot.

megvédő Maros-gátat. A korábbi poros-sáros városka helyett egy modern település képe bontakozott ki az ide látogató előtt. Nem véletlen Nicolae Iorga román történész közismert megállapítása a 20. század eleji aradi városképről: „... az állomástól kezdődő hosszú utca tökéletes szépségű, minden modern főváros díszje lehetne, a bécsi Ring egy részéhez hasonlítható. A két, széles területtel elválasztott sétatérren csak első osztályú épületek sorakoznak, amelyek közé az állam lenyűgöző palotákat létesített.”

A 20. század elején Arad belvárosában, akárcsak a világ nagyobb városaiban, aszfaltos gyalogjárók, illetve aszfaltos, keramit-, kockakő-, ciklopszkő- és makadámburkolatú kocsiutak voltak. A város határain belül 5701 ház volt, amelyből 5 volt három-, 69 két-, 293 pedig egyemeletes, a többi földszintes. A közvilágítás 1828-ban kezdődött olajlámpásokkal, amelyet aztán felváltott a petróleum, később a gázvilágítás. A köztéri villanyvilágítás 1895-ben kezdődött.²¹ A városban 1873-tól hosszú időn keresztül a lovasút biztosította a közszállítást, majd a 20. század elején (1908) megjelentek az előbb angol, majd helyi (Marta) gyártmányú autóbuszok is.

A város területét közigazgatásilag hét városrészre osztották: Belváros, Sarkad, Erzsébetváros (Pernyáva), Újtelep (Mosóczi), Poltura, Séga, Gáj. Ezek a történelmi városrészek, amelyekhez később csatolták Buzsákot, Mikelakát, Újaradot, Kisszentmiklóst. Ugyanabból az időszakban nyitották meg a város ma is működő temetőit, a legnagyobbat, a Felsőtemetőt az 1870-es évek elején. A város akkori belterületén fekvő régi temetőket 1900 után végérvényesen bezárták.²² Azok területét fokozatosan foglalta el a terjeszkedő város.

Abban, hogy megszületett a modern városkép, nagy szerepet játszottak a város hozzáértő főmérnökei is. Közülük Virágh Lajos 1878-ban, Atzél Péter főispán rábeszélésére, egyetemi tanárság-

²¹ Somogy Gyula dr., *Arad szab. kir. város és Arad vármegye községségeinek leírása*. Arad. 1913. 30–32.

²² Medeleanu. Horia. *Aradul în secolul al XVIII-lea pe baza conscripției străzilor din anul 1783 (Arad a XVIII. században az utcák 1783-as összeírása alapján)*. Ziridava XIV. 1982. 162.

gal kecsgetető pályáját cserélte fel a főmérnöki kinevezéssel. Ő vezette az 1879-es tavaszi és az 1880-as jeges árvíz elleni védekezést. Azok tapasztalatait felhasználva, az ő tervei alapján épültek meg a Maros ma is álló védtöltései, az új zsilipek és a kőpart, de részt vett a vízvezeték- és csatornahálózat kiépítésében is.²³ Utóda, Nachtnébel Ödön előbb a város mérnökeként, majd főmérnökként dolgozta ki a belvárosi utcák aszfalt- és keramitburkolásának a tervét.²⁴

Mint említettem, a román főváros reprezentatív épületei terveinek túlnyomó többsége idegen műépítészek munkája. Evvel szemben, Arad eklektikus épületeinek tervei túlnyomórészt aradi alkotók asztalán születtek meg. Az aradi származású műépítők közül a 19. század második felére országosan elismert nevet szerzett Lippert József (1826–1902), az esztergomi hercegprímás udvari építője, valamint Czigler Győző (1850–1905), a budapesti műegyetem tanára, a gellérthegyi Panteon tervezője.²⁵

A gazdasági fejlődése csúcán lévő városban annyi építész, gépészmérnök és épületmérnök tevékenykedett, hogy létrehozhatták az Aradi Mérnök és Építész Egyletet, amely még évkönyvet is kiadott. A 19. és 20. század fordulóján az egyletnek 5 alapító és 70 rendes tagja mellett 55 pártoló tagja is volt. Elnökének Hegedűs László mérnököt, alelnöknek Korbuly József műépítést és Virágh József városi főmérnököt választották.²⁶ A tagok között megtaláljuk mindazokat, akiknek a város reprezentatív eklektikus épületeinek többségét köszönheti: Halmay Andort, Tabakovits Milán Emilt, Reisinger Sándort, Fodor Zsigmondot, Jiraszek Lajost, Pekár Ferencet, Kóvér Lajost, Kotsis Lajost. Közülük többen nem csak Aradon, más

²³ *Arad szabad királyi város törvényhatósági bizottsága tagjainak Almanachja*. Szerkesztette: dr. Radó Károly. Arad, 1904. 84.

²⁴ *Arad szabad királyi város törvényhatósági bizottságának Almanachja*. Sajtó alá rendezték: Sulik Kálmán, Brukner Lajos, Irinyi Jenő, Marot Sándor. Arad, 1914. 73–75.

²⁵ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad, 1895. 828.

²⁶ Az „*Aradi Mérnök és Építész Egylet*” 1900-iki Évkönyve. Szerkesztette: Tüdős Béla. Arad, 1901.

városban is bizonyították tudásukat. A Fodor–Reisinger okleveles mérnökpáros kivitelezte Marosvásárhelyen a polgári fiúiskolát, Déván az állami reáliskolát és internátust, Kolozsváron az egyetem központi épületét, a felső leányiskolát és annak bentlakását, a Tanítók házát, az Iparmúzeumot, a szászvárosi iskolát, Budapesten a gázgyár, hengermalom épületét, Szegeden és Egerben az igazságügyi palotákat.²⁷ Tabakovits Milán tervezőirodájából került ki a pozsonyi nyári színház és a békéscsabai közraktár terve.²⁸ A solti születésű, 1899-től Aradon tevékenykedő Steiner József műépítész nevéhez aradi épületek sorának tervezése fűződik, többek között a MÁV üzemvezetőség palotájáé, ma CFR palota a Podgoria téren. Aradon kívül is számos jelentős épület tervezésével bízták meg, mint a menyházai Andrényi-kastély, vagy a tövisi állomás és a piski pályaudvar. Tervezett épületeinek többsége a szecesszió legszebb aradi alkotásai közé tartozik, de akad közöttük eklektikus is.²⁹ Aradi építész, Halmay Andor tervezte a szegedi kálvária-kápolnát, de aradi építészek, Szlavicsek és Kondorossy építették a békéscsabai Nádor Szállodát és vendéglőt is.

Az aradi építészek munkájának tudható be, hogy Aradot méltán nevezhetjük az eklektika városának. A Belvárosban talán nincs egyetlen olyan utca, tér sem, amelyen ne találnánk néhány szép, reprezentatív alkotást, egy központi, vagy saroktoronnyal ellátott, több stílust ötvöző épületet.

Mivel az eklektika képtelen volt saját búvőköréből kitörni, az idő menthetetlenül túlhaladt rajta. Akárcsak szerte Európában, a 19. és 20. század fordulóján az eklektikát Aradon is felváltotta a szecesszió, ez a mintegy két évtizeden keresztül építészetben, festészetben, díszítőművészetben, belső építészetben, bútortervezésben, nyomdászatban egyaránt uralkodó stílus. Akkoriban olyan divatossá vált, hogy a városnak akad olyan utcája, ahol csak szecessziós épületek sorakoznak. (Lásd az egykori Szent László, jelenleg Cloșca utcát.)

²⁷ *Arad...Almanachja*, 1904.

²⁸ *Ki kicsoda? A bánási közélet lexikonja*. Szerkesztette: Damó Jenő. Temesvár, 1930. 322.

²⁹ *Arad...Almanachja*, 1914. 239–240.

Középületek

A városvezetésben az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően merült fel az ötlet egy új városháza és egy új színház felépítésére. Atzél Péter polgármester vezetésével a városi tanács megszavazta nagyobb bankkölcsönök felvételét az építkezések megkezdésére. Az előzetes számítások szerint a két középület felépítésének teljes költségeit együttesen 700 ezer forintra becsülték.

A két terv közül először a **színház** épületének a megvalósításához kezdtek hozzá, az építkezés már 1871-ben megkezdődött. A terveket minden kétséget kizáróan a jó nevű aradi építész, Czigler Antal készítette el. Márki Sándor szerint a terv az építész második házasságából származó fia, a terv elkészültekor alig huszonegyéves Győző munkája. Czigler Antal, a Svájcból bevándorolt építész-nemzedék leszármazottja, az 1872-ben bekövetkezett haláláig a megye első építésze volt, ő tervezte az aradi román görögkeleti templomot. Kézenfekvő, hogy őt bízták meg egy ilyen nagyformátumú terv elkészítésével, s nem az előbb hosszú, olaszországi, görögországi és kis-ázsiai tanulmányúton tartózkodó, majd Bécsben a műegyetemen tanuló fiát. (Czigler Győző, a későbbi budapesti egyetemi tanár és jó nevű műépítész egyetlen méltatója sem említi az általa tervezett épületek között az aradi színházat.)

A színház alig három év alatt készült el, építése a tervezettnél többre, 463 400 forintba került. Eredetileg 1200 néző befogadására volt alkalmas. 1874. szeptember 21-én nyitották meg Fáy András A mátrai vadászat c. vígjátékával. A megnyitón jelen volt Ferenc József császár is.³⁰ Az épület főbejárata a Fehér Kereszt Szállodára nézett, három boltíves ajtó nyílt az utcára. A homlokzatot klasszicista ihletésű timpanon zárta, a belső térkiképzése neobarokk stílusú volt. A mennyezetképeket Lotz Károly (a pesti Operaház freskói többségének tervezője és kivitelezője) kartonjai alapján Györgyössy Rudolf aradi tanító, lapszerkesztő és festő készítette el. A épület tömörsége, különösen az Avram Iancu (Szabadság) tér felé eső homlokzata reneszánsz építmény benyomását kelti.

³⁰ Puskel Péter, *Három születésnap*. Nyugati Jelen. 2004. febr. 27.

Az új színházépület 1883. február 18-án leégett. Az újjáépítéssel Halmay Andor aradi műépítészt bízták meg. (Reiter Ede temesvári műépítésszel együtt tervezte és építette a pécskai monumentális neogótikus római katolikus templomot is.) Az újjáépített színházat 1885. október elsején Krecsányi Ignác társulata Csiky Gergely Prológusával nyitotta meg.³¹ Halmay nem változtatott az épület külső stílusán, csak a nézőteret kibővítette mintegy 400 férőhellyel, a földszinti padokat zsöllyékre cserélte fel. A Főtér felé eső részen kapott helyet a városi kávéház. 1913-ig, a Kultúrpalota felépüléséig a színház első emelete adott otthont az Ereky-múzeumnak is.

A színház 1955-ös leégésekor megsemmisült a mennyezetfreskó, elpusztultak a szobrok, a teljes belső berendezés. A négy évet tartó újjáépítés során a belső teret teljesen átalakították, elvesztette korábbi klasszicista színház jellegét. A nézőteret ezúttal is kibővítették, megszüntették a földszinti kávéházi részt, a főbejáratot áthelyezték a Főtér felé eső oldalra. Annak fontosságát hangsúlyozandó, a homlokzatot mintegy méterrel megnagyobbították. Akkor került oda az épület eklektikus jellegét még inkább aláhúzó korinthuszi fős klasszicista oszlopsor, Cristea Milos műépítész alkotása. A Főtér felőli homlokzatot pedig a görög jellegű timpanon zárja, azon Valeriu Brudășcu, Ioan Tolan és Vitroel Emil domborműve található. Az átépítési munkálatokat Alexandru Iotzu és Aslan műépítész, valamint Laurențiu Spoiala mérnök irányította. A színház egy utólag kialakított 190 férőhelyes kamarateremmel is rendelkezik. Néhány évig itt, az alagsorban rendezték be a Színháztörténeti Múzeumot, benne Sârbuț Iosif aradi amatőr helytörténész egyedülálló gyűjteménye talált otthonra.

A **városháza** építése nehezebben indult, a színház kivitelezése ugyanis felemésztette a város által felvett kölcsön első részét. A kiírt óriási összegű, száz aranyforintos díjat a 17 pályázó közül Lechner Ödön, neves budapesti műépítész nyerte el. Az építkezés Vörös Pál rövid polgármestersége alatt kezdődött, de már Salacz Gyula polgármestersége alatt fejeződött be. Az alapozása után kiderült, hogy a város költségvetése nem bírja el Lechner igen

³¹ Márki Sándor. II. 823.

nagyvonalú terveinek megvalósítását. A tervező jóváhagyásával akkor bízták meg Pekár Ferenc aradi építésszt az eredeti terv módosításával. Pekár lényegében nem változtatta meg, csak átdolgozta Lechner tervét, lemondott a magasföldszintes megoldásról, a főbejárathoz vezető széles lépcsősorról, valamint a második emeletről. A harmadik szintet csak a főhomlokzaton hagyta meg. A három éven keresztül, 1874–1876 között tartó építkezés végül „csak” 271 408 forintba került, így a városnak nem volt szüksége újabb bankkölcsönökre a két közintézménye felépítéséhez.

A létesítmény alapterve négyszög alakú, amelynek nem épült meg a Marosra néző szárny középső része. A terv a flamand reneszánsz stílusából ihletődött. Háromszintes főhomlokzatát az 54 méter magas, flamand jellegű torony uralja, de a többi díszítőelemnél is felfedezhető a németalföldi reneszánsz hatása. A főbejárat előtt egy árkádos feljáró található. A tágas előcsarnokból hatalmas márványlépcső vezet az emeletre.³² Az építménynek két boltíves mellékbejárata is van. A gazdag stukkó- és fadíszekkel ékesített, karzatos nagy ülésterem csak 1877 januárjában készült el, akkor került sor az épület ünnepélyes átadására. A díszteremből boltíves erkély nyílik a tér felé. Az épületen végzett többszöri renoválási munkálatok nem változtattak eklektikus jellegén. Az 1950-es években az emeleti lépcsőfordulóba Sever Frențiu kiváló román képzőművész négy évszakot jelképező ólomüveg-ablakai kerültek. Az épület jelenleg a városi polgármesteri hivatalnak, a megyei tanácsnak és a prefektúrának ad otthont.

A két fentebb leírt középülettel majdnem egyidőben született meg a vármegyeháza (1821) ikerépülete. Az 1870–1871-ben felépített, a Forradalom útja (Főtér) 81. sz. épület eredetileg a törvényszék helyiségéül, majd később **árvaszék**nek szolgált. A korban készült épületekhez viszonyítva, kevés költséggel építették fel, mindössze 73 087 forintba került,³³ s híven utánozza a vármegyeháza klasszicista stílusát: hatalmas boltíves a kapubejárat, a homlokzatot klasszicizáló oszlopokkal és timpanonnal díszí-

³² Glück, Eugen, Roz, Alexandru, *Arad – városi kalauz*. Bukarest, 1982. 60–62.

³³ Márki Sándor, II. 638.

tették. A bejárat felett oroszlánfejes faragott kőgerendák által tartott, szépen megmunkált mellvéddel rendelkező erkély húzódik. Az emeleten egy szép stukkódíszes, ma Iuliu Maniu román politikus nevét viselő tágas díszterem van. A két szárny a reneszánsz stílusjegyeit viseli magán. Ma az épületben van az aradi Aurel Vlaicu Egyetem rektorátusa, illetve az Adevărul és az Observator c. aradi román napilapok szerkesztősége.

A városháza szomszédságában az ún. **Csanádi-palotát** az Arad–Csanádi Egyesült Vasúti Társaság (ACSEV) 1892–1894 között építtette. A három utcára néző monumentális épület terveit Ybl Miklós, a kiváló műépítész budapesti tervezőintézetében készítették. Az eredeti elképzelést változatlanul hagyva, a tervet Jiraszek Lajos aradi műépítész némileg módosította. Az eklektikus háztömb oszlopokkal gazdagon díszített homlokzatai, az impozáns saroktoronyok, a magasított tetőtér, az első emeleti erkélyek és díszes erkélytartók, a szép ablakdíszek egyéni jelleget kölcsönöznek az épületnek. A homlokzat díszítései között felfedezhetjük az ACSEV emblémáját is. A három szárny által bezárt tágas udvar falán még eredeti állapotban lévő két gázlámpa is található. A kapualjakban a vasút életéből ihletődött (naiv) falfestmények fedezhetők fel. Az 1919-es impériumváltást követően államosították a magánvasúttársaságot is, így az épület is állami tulajdonba ment át. Jelenleg egyik szárnyában működik a municípium anyakönyvi hivatala és ott található a házasságkötő terem, illetve abban van néhány politikai párt székhelye is.

A város fejlődése maga után vonta a vízvezeték-hálózat kiépítését is. Az akkori Flórián, ma Turnului utcában, 1896-ban építették fel a város akkori legmagasabb épületét, a **víztoronyot**. Tervezője, Reisinger Sándor aradi építész egy középkori vár öregtoronynak (donzson) nevezett lakótoronyát vette mintának. A 38 méter magas torony felső emeletén egy 300 ezer literes tartályba szivattyúzták az ivóvizet, ahonnan a közlekedő edények elve alapján juttatták el a város minden épületébe. A medencét 1956-ban töltötték fel utoljára, az 1960-as években megkezdett tömbházépítést követően elvesztette jelentőségét. A toronyban figyelőszolgálat is működött, tüzesetekkor az első világháborúig onnan riasztották a közeli Kápolna (később

Kálvin, majd Vârful cu dor) utcában székelő hivatásos tűzoltóegységet. A sárga dísztéglával borított torony impozáns tömegével, a kovácsoltvas erkélyrácsok szépségével tűnik ki. 1990-től magánkézben van, első emeletén kiállítótermet rendeztek be.

Az aradi törvényszék alig két évtized alatt kinőtte a Főút 81. szám alatti épületet. A Maros gátjának elkészülésével egyidőben a város 1892-ben megépítette a **törvényszék** új épületét az akkori Erzsébet királyné, ma Vasile Milea úton. Az eklektikus stílusú épület boltíves bejáratát két-két dór-főoszlop őrzi. A főbejárat felett mindkét emeleten klasszicista erkély található, de klasszicista a tető mellvédjének megoldása is. A park felőli homlokzat második és harmadik szintjét a díszterem hatalmas, kerek boltíves, díszkeretes ablakai uralják.³⁴ A szárnyak ablakdíszei barokk (timpanonos) és reneszánsz stílusúak. A törvényszék Maros partra néző traktusa reneszánsz stílusú. Az épülethez csatlakozik a korábban igen korszerűnek számító börtönrész is.

A megyei könyvtár és a múzeum képzőművészeti részlegének Horia és Gh. Popa de Teiuş (Széchenyi és Ferdinánd) utca sarkán fekvő épületét eredetileg az aradi **mezőgazdasági kamara** számára tervezték a 20. század első évtizedében. A háromszintes épület előcsarnokában vaskos vörös márványoszlopokkal övezett domborművek a mezőgazdasági munkákat idézik. A kívülről eklektikus, elsősorban reneszánsz stíluselemeket hordozó épület lépcsőházának kovácsoltvas díszei, csillárai és (igen hiányosan megmaradt) ólomüveg ablakai viszont a szecesszió szellemében készültek.

A városháza előtti téren két **banképület** kapott helyet. A 19. század utolsó évtizedében emelték a Horea (Széchenyi) utca és Forradalom (Főút) útja sarkán álló eklektikus épületet. Az építmény homlokzatán a firenzei reneszánsz építészetének a stíluselemei fedezhetők fel. A főhomlokzat második emeletének erkélyoszlopai reneszánsz-utánzatok, de reneszánsz jellegűek az ablakok is. Az épület földszintjén kezdettől bank működött, majd hosszú időn keresztül a román takarékpénztár (CEC) aradi fiókjának székhelye volt. Most ismét bank.

³⁴ Glück, Roz, i. m. 69.

A Forradalom útja 72. szám alatt található a Román Nemzeti Bank aradi fiókja. A eklektikus épületet 1905–1906-ban emelték. Az építmény központi része klasszicista, a boltíves kapubejárat feletti részen négy, kompozit-fő (több aradi városkalauzban korinthuszi oszlopfőként szerepel, holott hiányoznak róla az akantsz-levelek) oszlop található, felettük háromszög alakú timpanon, azon domborművek. A timpanon tetején az intézményt jelképező méhkas. A magas tetőteret egy klasszicista stílusú kupola koronázza meg. A szimmetrikus szárnyrészek reneszánsz stílusúak.

A város egyik reprezentatív épülete a **Kultúrpalota**. Építését a Kölcsey Egyesület már 1904-ben kezdeményezte, amikor az addig a színházban működő 1848-as Ereklémúzeum-gyűjteménynek, illetve a gyarapodó közkönyvtárnak nagyobb térre volt szüksége. A meghirdetett pályázatra beküldött munkák egyike sem nyerte el a bírálóbizottság tetszését, s bár díjakat osztottak ugyan, mégis megbízták Szántay Lajos³⁵ akkor már elismert aradi műépítésszel, hogy a legjobb pályamunkákból állítson össze egy új tervet.³⁶ Az építkezés 1911-ben kezdődött, az ünnepélyes átadásra 1913-ban került sor. Az impozáns épület különböző építészeti stílusok egyvelege. A főbejárat a görög templomok építészeti elemeiből állt össze. A bejárathoz monumentális (most márványlapokkal borított) kőlépcsősor vezet, amely tetején hat kompozit-fő oszlop áll. A homlokzatot háromszög alakú timpanon díszíti, azon Rubleczky Géza szobrászművésznek a tudományt, zenét és irodalmat jelképező

³⁵ Szántay Lajos (1872–1961). Aradon és Budapesten végezte az iskolát, majd a zürichi egyetemen műépítészeti tanult. Budapesten folytatott gyakorlatának befejeztével hazatért és műépítészeti irodát nyitott. Pályázatok sorát nyerte, 1907-től a város törvényhatóságában az építészeti-, vízszabályozó- és parkbizottságában tevékenykedett. Az ő tervei alapján, részben a vezetése alatt épült a Kultúrpalota, az evangélikus-lutheránus templom és palota, a református templom imaterme, a Nemzeti Bank, a nevét viselő palota, a Bohus-palota, az Andrányi-raktár. Az ő tervei szerint alakították át az iparosházat (ma a katonai helyőrség épülete), amelynek díszterme a város legnagyobb bálhelyisége volt. 72 kivitelezett épület és 16 terv maradt utána. Jelentős közéleti tevékenységet is folytatott, elnöke volt a Filharmónia Egyesületnek és a Zenedének (maga is kiválóan hegedült), gondnoka a református egyháznak.

³⁶ Ficzay Dénes, *Aradi séták*. Arad, 2001. 39–40.

domborműve található. Az épület fölél egy négyzet alakú, díszbádoggal fedett kupola emelkedik.³⁷

A főbejárat két oldalán épített, a maga nemében impozáns mellékbejáratokhoz körlépcső vezet. A mellékbejáratok felett emelkedő sokszög alakú tornyokon szintén Rubleczky Géza klaszszicista ihletésű nőalakjai sorakoznak. A Kultúrpalota két szélső szárnyát a reneszánsz elemek uralják, arra utal elsősorban az ablakok díszítése. Az épület park felöli része a vajdahunyadi Hunyadi-kastélyra, annak egyik bástyájára emlékeztet. Az Aradi Állami Filharmóniának és a Megyei Múzeumnak otthont adó létesítmény teljes belső kiképzése (előcsarnok, nagyterem, ólomüvegablakok) az aradi szecesszió egyik gyöngyszeme.

Az aradi belváros egyik legszebb eklektikus építménye az egykori **kincstári palota** a városháza tőszomszédságában, a Forradalom (Főút) sarkán. Az épületet a millennium évében (1896) emelték a megyei kincstár számára. A háromszintes épületnek a Csanádi-palotára néző főhomlokzata neobarokk stílusban épült, az oszlopokkal övezett kapubejárat fölél korinthoszi fős pilaszterek nyúlnak a második emelet párkányzatáig. A homlokzat egyik legszebb díszé a magas, háromszög alakú timpanon, amelybe két harsonás műzsát helyezett el a tervező. A földszinti részt reneszánsz (mű) rusztikák borítják, míg az emeleti ablakok fölött dús barokkos díszítőelemek találhatóak. A Főút felél néző sarkán a bécsi rokokóból ihletődött tornyos rész található egy kiugró, igen szépen díszített erkéllyel. Jelenleg az Aurel Vlaicu Egyetem és a pénzügyi hivatal osztozik az épületen.³⁸

Az aradi **gyermekkórház** építését a 20. század elején határozta el a város vezetősége. Az épület számára a legnagyobb alapítványt a gyoroki származású Andrényi Károly tette. A gazdag vaskereskedő 200 ezer koronát ajánlott fel. Jótékony cselekedetéért kapta a királyi udvartól 1912-ben a báró címet és a gyoroki előnévet.³⁹ A

³⁷ Glück, Roz, i. m. 56–58.

³⁸ Puskel Péter, *Az egykori kincstári épület*. Szövétnék, 2001. augusztus. 15.

³⁹ Puskel Péter, *Andrényi Károly és fiai*. Arad marad. Arad, 1997. 110–112.

terv elkészítésével Tabakovits Milán Emil⁴⁰ szerb nemzetiségű, akkor már neves aradi építész bízta meg. A kétszintes eklektikus épület barokkos, kiugró homlokzata pártafalának formáját a tervező később a Szerb-palota építésénél is felhasználta. A bejárati ajtó viszont szecessziós elemeket őriz. A magas tetőtérrel rendelkező épület két oldalán található, eredetileg nyitott loggia a reneszánsz építészet sajátja.

Templomok

A 20. század elején emelt mindkét arad-belvárosi templom, a katolikus is, az evangélikus is eklektikus stílusban épült.

A minoriták két évszázados aradi tartózkodása emlékére 1901-ben határozták el, hogy a kicsi **belvárosi katolikus templom** helyére egy nagyobbat építenek. A kezdeményező minorita tartományfőnök, Csák Czirják Alajos Tabakovits Milán Emil től rendelte meg az új templom terveit. A régi barokk templomot 1902-ben bontották el. Frick József építőmester jóvoltából alig több mint egy esztendő alatt megépült a templom. Bár a belső építkezés majd tíz esztendőn keresztül tartott, püspöki engedéllyel már 1905-ben misét celebráltak benne. A felszentelést 1911. október 22-én dr. Glattfelder Gyula csanádi megyés püspök végezte.⁴¹ Az eklektikus épület a klasszicizmus, a reneszánsz és a barokk művészet keveréke. A reneszánsz stílusú bejáratot egy-egy korinthuszi-főoszloppár veszi közre. A bejárat felett Michelangelo Buonarotti Piéta c. szobrának a másolata

⁴⁰ Tabakovits Milán Emil (1860–1940), középiskolai tanulmányait Aradon végezte, építészmérnöki diplomát Budapesten szerzett. Külföldi tanulmányútját követően Aradon a fa- és fémipari szakiskolában tanított. 1894–1919 között Aradon tervezőirodát működtetett. Ő tervezte a belvárosi minorita templomot és rendházat, a Szerb-palotát, a Földes-patika épületét, az Andrényi-gyermekkorházat, a honvédség lovassági laktanyáját (ma a közszállítási vállalat székhelye a Victoriei úton), a román leányintérmást. 1919-ben családjával az akkor alakult szerb nemzeti államba költözött át.

⁴¹ Matekovits Mihály, *„Ha az Úr nem építi a házat, hasztalan fáradság, ki építi azt.”* Jelen, 1997. dec. 20.

található. Az impozáns kupola tetején lévő kereszt 56 m magasban van, evvel mindmáig a város legmagasabb épülete.

A templom előcsarnokában, illetve a hajó bal oldalán márványtáblák emlékeztetnek az építés tényére, valamint arra, hogy azt „Isten dicsőségére, Páduai Szent Antal tiszteletére és a megdicsőült aradi vértanúk örök emlékére emelte a konventuális minorita rendház 1903-ban.”⁴² Ugyancsak az előcsarnokban kapott helyet a Róna József alkotta (1902), a kommunista hatalom által a színház előtti térről eltávolított Szentháromság-szobor is.

Az egyhajós templom két oldalán a vértanúkra emlékeztető 13–13 mómárvány oszlopot helyezett el az építő, evvel választva el egymástól a mellékoltárokat. A 43 m hosszú és 17 m széles templom szentélyében kapott helyet Vastagh György jeles magyar festő Páduai Szent Antal a gyermek Jézus előtti hódolatát bemutató hatalmas oltárképe. A képet 1935-ben a művész unokája restaurálta. A főoltár szentségházát és gyertyatartóit Czigler Győző, akkor már budapesti egyetemi tanár, műépítész tervezte.⁴³ A 19,5 m magas hajó falfestményeit Lohr Ferenc és Bogdánffy Pauli Erik készítette. A hajó jobb oldali mellékoltárain a régi barokk templom Schissler Ferdinánd festette oltárképei láthatók, baloldalt pedig Benczúr Gyulának a budapesti Bazilikában található Szent István-festményének a másolata. A barokk ihletésű ólomüvegablakok Árpád-házi szenteket, Szent Istvánt, Szent Lászlót, Szent Erzsébetet, Szent Imrét ábrázolják. A templom belsejét 1865–1866-ban Milthaller Sándor és Milthaller Lajos aradi festőművészek restaurálták, a szobrok és az oltár aranyozását Soós István szobrászművész végezte.⁴⁴

Az **evangélikus-lutheránus templom** felépítésének gondolata a múlt század elején merült fel. Az egyház akkori felügyelője, Institoris Kálmán polgármester, a gyülekezet lelkésze pedig a szépmelékű Frint Lajos volt, aki Fejér Gyula gondnokkal közösen fogalmazta meg a város vezetőségéhez írt kérvényt ház-

⁴² Ujj János, *Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében*. Arad, 2003. 169–172.

⁴³ Somogyi Gyula, i. m. 85–86.

⁴⁴ Matekovits Mihály, i. m.

helyért, egy felépítendő templom számára. A terv elkészítését Szántay Lajos műépítészre bízta. A kiváló tervezőnek figyelembe kellett vennie a kiutalt telek keskenységét, s eleget kellett tennie az elvárásnak, hogy bejáratot biztosítson a törvényszékhez. Talán ebből a megfontolásból született az ég felé törő neogótikus épület. A kivitelező ezúttal is Frick József építőmester volt. A templomot 1906. szeptember 16-án avatták fel Sárkány Sámuel nyugalmazott nagybányai püspök jelenlétében.

Az épületen a tervező összhangba hozta az égetett téglá vörösét a faragott homokkő sárgásfehérjével. A gótikára jellemző, oszlopfők nélküli, a mennyezetten találkozó csúcsíves bordák, a vékony kőkeretbe foglalt csúcsíves ajtók és ablakok kiküszöbölik a vízszintes tagoltságot. A kereszthajós építmény hossza 32,85 m, szélessége 20,20 m, belső magassága 15 méter. A bejárat csúcsíves, akárcsak a faragott kőszegélyű ablakok. A torony magassága 46 méter, mellette alacsonyabb melléktornyok teszik mozgalmassá az épület képét. Az oltár és a szószék Örr György kassai oltárépítő és szobrász munkája, míg a belső berendezés Sebessy Ferenc aradi asztalosmester műve. A harangokat Hönig Frigyes aradi műhelyében öntötték.⁴⁵

A 13 (a hajó két oldalán hat-hat, a szentélyben az oltár felett egy) hármastagolású ólomüvegablakokat (vitráliák) Pálka József képzőművész készítette Budapesten. Az oltár feletti oltárkép Jézust, a Hű Pásztort ábrázolja, ez Purgly László sofronyai földbirtokos adománya. A többi ablakon apostolok, evangélisták, a reformáció elindítói (Melanchton és Luther), valamint Krisztus életének négy mozzanata.⁴⁶

1992–1994 között a külföldi testvéregyházak segítségével sikerült teljesen felújítani Arad legszebb neogótikus műemlékét.

A templom mögött, avval egyidőben készült el a három utcára néző lutheránus bérpalota és annak vele szembenálló ikerépülete is, ugyancsak az eklektika stílusában.

⁴⁵ Puskel Péter. *A város büszkén tekint erre az új templomra*. Jelen. 1996. szept. 21.

⁴⁶ Pávai Gyula. *A vitráliák. Evangélikus jubileum*. Arad, 1996. 5.

Tanintézetek

A ma is álló aradi iskolaépületek túlnyomó többsége a 19. század második felében épült, ritka kivétellel valamennyi eklektikus stílusban. Időrendi sorrendben az első a **gimnázium** épülete volt. Építését 1869-ben kezdeményezték a Maros-parthoz közeli hatalmas üres telken, a nyolc évvel korábban felrobbantott és lebontott barokk stílusú görögkeleti templom helyén. Az alapkövét még abban az évben, augusztusban ünnepélyes keretek között tették le Eötvös József közoktatásügyi miniszter jelenlétében. Az építkezés anyagi alapját az ún. Bibich Alapítvány képezte. Bibich Jakabné Tomján Margit (márvány mellszobra a Moise Nicoară Líceum tanári szobájában található) férje halálát követően jelentős összeget adományozott a megyei oktatás fejlesztésére. Mindenekelőtt a svábokkal betelepített Szentanna iskoláját és annak konviktusa (bentlakása) felépítését támogatta, de évente 40 katolikus vallású diáknak ösztöndíjat is biztosított.⁴⁷ Az alapítvány fennmaradó összege felgyűlt kamataiból fedezték a gimnázium 478 ezer forintos építkezési költsége mintegy egyharmadát.

A **gimnázium** terveit Diescher József pesti műépítésztől rendelte meg a város. Az építkezés három éven keresztül tartott, az Aradi Királyi Főgimnázium ünnepélyes megnyitására 1873 őszén került sor, a pozsonyi származású Sváby Pál kinevezett igazgató vezetésével. Az 1874–1875-ös tanévben, ugyanabban az épületben beindult a főreál tanoda is, amely elsősorban a természettudományok oktatására helyezte a hangsúlyt. 1882-ben Kuncz Elek lett a két tanintézet közös igazgatója. Az iskolában 1919-ig híres tanárok sora, többek között Márki Sándor, Jancsó Benedek, Krenner Miklós (történészek), Antolik Károly (vegytan), Ioan Goldiş (román nyelv), Burián János (latin szótárszerkesztő) stb. tanított. Az impériumváltást követően 1919 nyarán az épületet átvette a román állam és az iskola román tannyelvűvé alakult.⁴⁸

⁴⁷ Puskel Péter, *Egykori nagyasszonyok testamentuma*. Nyugati Jelen, 2001. május 5–6.

⁴⁸ Ficzay Dénes, *A líceum*. Aradi séták. 57–58.

Az épület alaprajza négyzet alakú, három oldalán kétszintes. A hátsó belső udvart a földszintes tornaterem zárja le. A három boltíves bejárati ajtóhoz klasszicista ihletésű széles márványlépcső vezet. A szintén klasszicista főhomlokzat emeleti részét a díszterem nagyméretű, kerek boltíves ablakai uralják. A szintén klasszicista mellvéd feletti jelképes nőalak védőleg tárja karját a két tanuló fiatal fölé. Az épület szárnyai reneszánsz stílusúak.

Az iskola legszebb része a monumentális csarnoka. A bejárat és az udvar felől széles lépcsősor vezet a félemeleti fordulóhoz, onnan négy szimmetrikus lépcsősor visz az emeletre. Az egész lépcsőházi folyosót fehér oszlopok övezik, az előcsarnok stukkódíszítése igen gazdag. Innen lehet eljutni a széles folyosókra, ahonnan a tágas osztályok nyílnak, illetve a 250 férőhelyes, barokk és romantikus motívumokkal díszített díszterembe.⁴⁹

A Lucian Blaga (Templom, majd Weitzer János) utcában épült fel a **polgári fiúiskola**, most mezőgazdasági líceum. Az épület Jiraszek Lajos aradi építész tervei alapján készült. Az iskola helyén állt földszintes épületben működött a minorita atyák által irányított gimnázium 1801–1873 között, onnan költözött át az új épületbe. A mellékbejárati kapualjban ma is látható latin nyelvű emléktábla idézi ezt az időszakot. A régi iskola növendéke volt többek között Csiky Gergely magyar és Ioan Slavici román író is.⁵⁰ A lerombolt iskola helyén 1887-ben nyitották meg a községi polgári fiúiskolát és elemi iskolát, amely az impériumváltást követően, az 1920-as évektől a Iosif Vulcan Gimnázium nevet viselte. A klasszicista főhomlokzatot ion oszlopfős féloszlopok díszítik, azok veszik közre a szép stukkódíszes díszterem utcára nyíló öt hatalmas ablakát. Igen szép az épület előcsarnoka, az emeletre vezető lépcsősora. Az előcsarnok fölé egy kupola emelkedik. Az épület többi része a reneszánsz stílusjegyeit viseli magán. Több belső udvara és egy tágas tornaterme is van. 1945 után egy ideig itt volt az aradi állatorvosi egyetem központi épülete.⁵¹ Az iskola mindmáig változtatás nélkül őrzi eredeti stílusát.

⁴⁹ Glück, Roz, i. m. 90–92.

⁵⁰ Ujj János, i. m. 217–218.

⁵¹ Ficzy Dénes, *Egy régi iskola*. Aradi séták. 54–55.

A **fa- és fémipari szakiskola** épülete ma az Aurel Vlaicu Egyetem egyik karának és az Aurel Vlaicu Líceumnak közös székhelye. Az Arad város, a megye, az állam és az ipartestület által közösen alapított iskola 1892. október 2-án nyitotta meg kapuját. A fenntartási költségeket az állam vállalta magára. A tanintézet 1894-től három helyett négy évfolyamos lett, a legmagasabb szakképzést biztosította tanulóinak. 1895-ben városi hozzájárulással építették hozzá az udvaron ma is álló korszerű műhelyeket.⁵² Az egyemeletes, magas tetőtérrel és négyszög alakú kupolával rendelkező épület reprezentatív főbejárata a Dragalina (Nagykörút) útra nyílik. Az épület udvar felőli része reneszánsz stílusú. Udvarán Nesnera Aladár igazgató jóvoltából épült meg az aradi szabadkőműves páholy székhelye, majd pedig a mellette lévő, a város tulajdonában lévő üres telken az Aradvidéki Tanító Egyesület szecessziós stílusú, dísztéglás konviktusa (diákotthona). Ennek az épületnek ünnepélyes zárkötésénél, 1906. január 21-én részt vett Apponyi Albert akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter.⁵³ Ma az egész épületegyüttes az Aurel Vlaicu Líceum használatában van.

A **felső leányiskola** 1901-ben létesült a városban. A magániskola első épülete a Rákóczi (Barițiu) utcában volt, abban az épületben ma a gyengénlátók intézete működik. Az intézményt 1907-ben magánkézből átvette az állam, s az első, akkor már hatosztályos leány középiskola átköltözött az 1880-ban az Apponyi (Dragalina) körúton épült egyszintes épületbe.⁵⁴ A tanintézet fejlődésével erre utóbb még két szintet emeltek. A főbejárat klasszicista stílusú, a kapu két oldalán korinthuszi oszlopok, amelyet háromszög alakú timpanon köt össze. Az épület földszintje reneszánsz, emeletei neobarokk stílusban készültek. Ez az eklektikus építmény a mai Ghiba Birta Líceum székhelye.

Az előbbi tanintézet szomszédságában található a **felső kereskedelmi iskola** épülete. A kereskedelmi szakiskolának induló tanintézet számára 1895-ben emelték a ma is álló, a közgazdasági líceumnak helyet adó egyemeletes építményt. A főbejárat felett

⁵³ Puskel Péter. *Egy évszázad a munkáképzés szolgálatában*. Arad marad. 50–53.

⁵⁴ Somogyi Gyula, i. m. 35.

szögletes kupola található, az épület a neobarokk és a reneszánsz keveréke. Az akkor korszerűnek számító tanintézetben az osztályok mellett szertárak, laboratóriumok, könyvtárak, illetve különböző gyűjteményeknek teret biztosító termek kaptak helyet.⁵⁵

A **pedagógiai líceum** a Dragalina (Apponyi) körút 7. szám alatti épületét 1895-ben emelték magyar tanítóképzőnek. A tervet az aradi Fodor–Reisinger mérnökpáros készítette. A háromszintes, eklektikus épület második emeletére szecessziós díszítéseket (florális stukkódíszítésekkel övezett arcok) helyeztek. A földszint és az első emelet több stílus jegyeit is magán viseli, az oszlopos bejárat neobarokk stílusban épült, az oldaltraktusok reneszánsz jellegűek. Az akkori kor minden igényét kielégítő tanintézet számos laboratóriummal, szertárral és tágas tornateremmel rendelkezett. Az intézményt 1919-ben átvette a román állam, a román tanítóképző 1922-ben foglalta el az épületet. Az iskola előtti parkban helyezték el a intézmény nevét viselő pedagógus, író, Dimitrie Țichindeal mellszobrát.

Az ortodox teológia épülete a Teológiai (Sina báró) utca 9. sz. alatt 1885-ben épült neoreneszánsz stílusban. A monumentális homlokzat három részre tagozódik: egy középső, bejáratú részre, valamint két szimmetrikus szárnyra. A falakat rusztikák díszítik. Az épület 1922-ig szolgálta eredeti célját, működött román tanítóképzőként. Akkor a tanítóképző átköltözött a mai épületébe, átadta helyét a teológiának. A második világháborút követően ebben az épületben működött a Művészeti Líceum, illetve a Művészeti Iskola. Az 1990-es évektől az épület visszakerült a görögkeleti román egyház tulajdonába, ma ismét a papképzést szolgálja. Udvarán található Teodor Ceotea (1847–1906) román biológus és tankönyvíró tanár mellszobra.

A múlt századfordulón a fentebb említetteken kívül épült még egy tanintézet a polgári fiúiskola részére (szecessziós stílusban) a Ferenc – Mihai Viteazul téren, illetve több elemi iskola: a Fűrj (Ciocârliei) utcai, a zsidóiskola (Cozia utca, tervezte Dömötör László), a Mihály (Romulus Ciorogariu) és Illés (Oituz) utcai,

⁵⁵ Uo.

valamint az Erdélyi úti Mosóczi-telepen (Grădiște negyedben) és a ségai. Valamennyi ma is tanintézetként szolgál.

Ugyancsak eklektikus az egykori árvaház, most csecsemőotthon a V. Babeş (Kiss Ernő) utcában. A monumentális épületnek különösen szép a főhomlokzata és a bejárata, díszítései közül jól megfigyelhető a reneszánsz korban divatos rusztikát (kváderkövekből alkotott falazat, amelynek homloksisakja faragatlanul ugrik elő) utánzó vakolat.

Magánépületek

A Szabadság (Avram Iancu) téren épült fel **Domány József** bornagykereskedő impozáns **bérpalotája**. A tulajdonos megvásárolta a korábbi városháza épületét, amelyből 1877-ben kiköltözött a polgármesteri hivatal utolsó irodája is, s annak helyén 1892-ben emelte a kétemeletes palotát. A boltíves bejárattal, a földszinten tágas üzletekkel rendelkező épület a tér egyik legszebb építménye. A magas homlokzat ablakai felett gazdag díszítés található, a tetején két szép áltorony emelkedik. A bejárat felett egy szintén gazdagon díszített erkély húzódik. A kapubejárat alatti márványtáblákat 1922-ben távolították el. A márványtáblák annak állítottak emléket, hogy a ház helyén álló épületben tartotta utolsó ülését a forradalmi magyar országgyűlés 1849. augusztus 11-én, valamint annak, hogy 1849 februárjában a város lakossága visszaverte a várból kitörő osztrák, illetve a városba betört szerb szabadcsapatok támadását.⁵⁶

A **Központi Szálloda** épületét a Főtéren (Forradalom útja) 1894-ben szállodának és az Erdélyi Bank és Takarékpénztár aradi fiókjának emelték. A tervező és kivitelező a Fodor-Reisinger mérnökpáros volt. A két utcára néző impozáns építménynek a mellékutcára néző homlokzata emeleti részét két magas, ion fős oszlop köti össze. A két szárny ablakai felett kialakított három-

⁵⁶ Pávai Gyula, *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc aradi emlékei, emlékhelyei*. Arad, 1998. 4.

szög alakú timpanonok barokk épületek jellemzői. Ma is igen jó állapotban van, szép látványt nyújt a négyszögletes kupola. A Központi Szálloda első tulajdonosa, Csermák Ágoston a hotel 80 szobájába bevezette a villanyvilágítást, a földszinten kávéház és étterem működött, ez utóbbi tetővilágítással ellátott télikerttel is rendelkezett. Az első világháborúig Arad legelegánsabb szállodája volt. A hotel vendége volt Aurel Vlaicu, aradi bemutató repülése alkalmából, itt szállt meg Karinthy Frigyes, Bartók Béla, Jávor Pál, Franyó Zoltán is.⁵⁷ Az 1950-es években a földszinti részt jelentősen átalakították, ott működött a város legnagyobb élelmiszerüzlete, abban talponálló kávézó. Az 1990-es években a földszinti részt (részben) eredeti formában helyreállították. Ma ismét banképület.

A Köztársaság útja és a Horea utca (Főút és Szécheny utca) sarkán álló **Neuman-palota** két részletben épült fel. Az első részét 1891-ben építtette a Neuman család bérpalotának. Az épület terveit Tabakovits Emil műépítész készítette. A három utcára néző eklektikus épület főutcára néző homlokzatának bejárata klasszicista: a boltíves kapubejárat két oldalán két-két oszlop tartja a bejárat feletti erkélyt. Az épület első emeleti sarkain reneszánsz stílusú loggiák találhatók. Reneszánsz és barokk keveréke az ablakdísz. A főhomlokzaton emelt magas támfalon a Neuman család címere, annak tetején háromszög alakú timpanon. Az épület sarokrészén négyszintes, díszbádoggal borított magas kupola található. Az épület első emeletén működött 1989-ig az aradi kulturális-tudományos egyetem (népfőiskola), most a Goldiş-egyetem egyik 200 férőhelyes előadóterme kapott helyet az egykori díszes bálteremben. A nagyterem mennyezete, geometriai és florális faragásokkal díszített ajtóí masszív tölgyfából készültek.⁵⁸

A Szabadság tér és az Eötvös utca (Avram Iancu tér, Bălcescu utca) sarkán a 19. század végén épült kétemeletes bérház földszintjén megépülésétől kezdve kávéház működött. Tulajdonosa az első világháború befejezéséig a Lang-testvérek, Imre és Ferenc voltak. A **Lang-kávéház** arról volt híres, hogy az aradi

⁵⁷ Puskel Péter. *A Központi Szálló tündöklése és hanyatlása*. Arad marad. 34–35.

⁵⁸ Puskel Péter. *A Neuman-palota*. Szövegnek. 2001. október. 16.

hírlapírók közül törzsvendégek voltak Tiszti Lajos, Mérei-Horváth Károly, Makai Károly. A magyar kultúra Aradra látogató kiválóságai közül többször megfordult benne Feszty Árpád, Ady Endre, Juhász Gyula, Emőd Tamás, Karinthy Frigyes.⁵⁹ Az eklektikus épület fölszínti része teljes egészében elvesztette eredeti jellegét, ajtait, ablakait többször kicserélték. Az emeleti rész viszont változatlanul őrzi a reneszánsz stílusjegyeit.

A **kaszinó** 1872-ben, még a Maros védőgátjának elkészülte előtt épült meg az akkor még rendezetlen parkban. 1890-ben az alföldi kiállítás megnyitásakor a kiállítás egyik épületeként használták. Hosszú időn keresztül a város kedvelt szórakozóhelyei közé tartozott, különösen nyáron volt kedvelt az épület előtti, illetve a felső teraszon kialakított kertvendéglő. Télen a közelében volt a korcsolyapálya, az úri közönség korcsolyázás közben is szívesen látogatta. A négyszög alakú épület a neoklasszicista és a neobarokk stílus keveréke. Valamennyi homlokzatán fellelhetők a korinthuszi fős pilaszterek, valamint a gazdag külső-belső stukkódísz. A tetőre még egy timpanonnal koronázott kis támfalat is emeltek.

A 19. század végén a tehetős aradi polgárcsaládok sorra emeltették szebbnél szebb bérpalotáikat, illetve családi palotáikat. A Szabadság téren 1889-ben készült el Palugyay-palota, illetve a Forray (Mețianu) utca sarkán a Nádasdy-palota. Ez utóbbi mellé a Forray utcában építették fel a Hunyady-palotát. A Főút és a Tabajdi utca (Forradalom útja–1918. december 1. utca) sarkán a **Neuman** család egy szép, eklektikus, a sarkán magas toronnyal rendelkező **bérpalotát** építtetett. Az épület 1938-ban kigyulladt, a renovált épületre már nem került vissza az épület eklektikus stílusát hangsúlyozó torony. A két bejárattal rendelkező épület belső udvarára néző körfolyosó klasszicista boltíves, maga az építmény díszítése a reneszánsz és barokk szerencsés ötvözete.

Ugyancsak a Forradalom útja 69. szám alatt épült az **Andrényi család palotája**. Az épület homlokzata igen gazdagon díszített, számos stílus eleme felfedezhető rajta (barokk, romantika). A boltíves kapubejáróból jobbra nyíló előtérből márványlépcső vezet

⁵⁹ *Arad...Almanachja*. 1914.

az emeletre. Nagyon szépek az épület stukkódíszzei, illetve a díszes ajtók és ablakok, valamint a nemes fából készült sötét színű lambéria. A U alakú épület szarai hosszan benyúlnak a telekre. az első emeleten tágas terasz található, ottan függőfolyosó fut körbe. Az épülethez egy szépen gondozott díszkert is tartozott. A 20. század ötvenes éveitől az épület szovjet mintájú pionírpalotának adott otthont, 1990-től ún. „gyermekpalota”, ahol különböző szakkörök működnek.

Aradon majd egy évszázadon keresztül fogalom volt a **Simay-fürdő**. Simay István tanító, tanfelügyelő, 48-es honvéd 1884-ben a Királyi Főgimnázium szomszédságában építette fel két utcára néző közfürdőjét. Az egykori Petőfi (Unirii) utcára néző főhomlokzat bejárata neobarokk, a korinthuszi oszlopfős pilaszterek veszik közre a boltozatos főbejáratot. A kétszintes épület emeleti részének kiképzése szintén neobarokk, az ablakok felett háromszög alakú, illetve ívelt záródíszek találhatók felváltva. A fürdőt magába foglaló földszint reneszánsz stílusú. Alapításának 100. évfordulójakor falán szerény márványtáblát helyeztek el, rajta mindössze a két évszám szerepel.⁶⁰

A **Hermann-palota** a Forradalom (Főút) 96. szám alatt áll. A neobarokk és szecessziós elemeket is ötvöző eklektikus bérházat az 1880-as évek elején emelték Hermann Gyula és felesége megrendelésére. A háromszintes épület eredetileg négy hatalmas méretű lakosztályt foglalt magába, de hozzá tartozott egy szépen kialakított udvar és kert is.⁶¹ A földszinti üzletsor kirakatait barokk stílusú csavart öntöttvas oszlopok övezik. Igen érdekes stíluselemek az első emeleti kiugró csukott erkélyek is. A hatalmas boltíves bejárat két oldalára (valószínűleg) Tóth András szobrászművész Sámsont és Herkulest ábrázoló kisméretű szobrait helyezték. A szobrok közül az egyiket az 1990-es években ismeretlenek eltulajdonították, a másikat az egyik üzlet renoválásakor távolították el helyéről.

Igen szép eklektikus épület a Gheorghe Lazăr (Simonyi) utca 23. sz. ház. Az egyemeletes épület három félkör alakú zárt loggiája mélyen a járda fölé nyúlik ki. Az emeleti ablakok fölötti timpanonok kettésével kötik egybe az ablakkereteket.

⁶⁰ Ujj János, i. m. 229.

⁶¹ *Alföldi Képes Újság*, 17. sz. 1887. ápr. 24.

A belvárosban talán nincs egyetlen olyan utca sem, amelyben ne találánk igen szép eklektikus épületet. A Forradalom útján kívül elsősorban a Decebal (Erzsébet királyné) és a Dragalina (Apponyi Albert) körúton egymást érik az egy- vagy kétemeletes bérházak, szép saroktornyokkal, díszes kapubejárattal és homlokzattal. Az 1950–1960-as években, elsősorban a főúti épületek üzletsorait átépítették, azok elvesztették eredeti stílusukat. Szerencsére, ezek közül néhányat már restaurálták, amely során kiemelték az építmények díszítéseit. Így történt a Decebal és Bălcescu (Eötvös) utca sarkán található, a Dragalina úti 10. sz. vagy a Püspökség (Batthyány) utca 30. számú ház esetében.

A 19. század végén épült földszintes családi házak többségén is az eklekticizmus stílusjegyei fedezhetők fel, mint a Turnului (Flórián) utca 28. és 30. sz. házon is jól kivehetők.

Arod

Korhazapfőtd az orokkisevtonnal

A városi színház (1872–1874) homlokzata 1902 után

A városháza (1874–1876)

A Csanádi-palota (1892–1894)

A víztorony (1896)

A törvényszék (1892) bejárata

A törvényszék főhomlokzata

Az Alfa Bank

A Román Nemzeti Bank aradi fiókja

A Kultúrpalota főhomlokzata

A Kultúrpalota egyik szárnya

A Kultúrpalota Marosra néző
homlokzata

A kincstári palota (ma Aurel Vlaicu Egyetem)

A gyermekkórház

A belvárosi római katolikus templom (1902–1904) egy képeslapon

A templom Czigler Győző tervezte oltára

Az evangélikus-lutheránus templom

**A gimnázium (Moise Nicoară
Liceum) főhomlokzata**

Az egykori polgári fiúiskola (Mezőgazdasági Liceum)

Az egykori fa- és fémipari iskola
(Aurel Vlaicu Egyetem)

A leányiskola, ma Ghisa Birta
Líceum főbejárata

A felső kereskedelmi iskola (Gazdasági Líceum)

A Domány-ház (1892)

A Központi Szálloda korabeli képeslapon

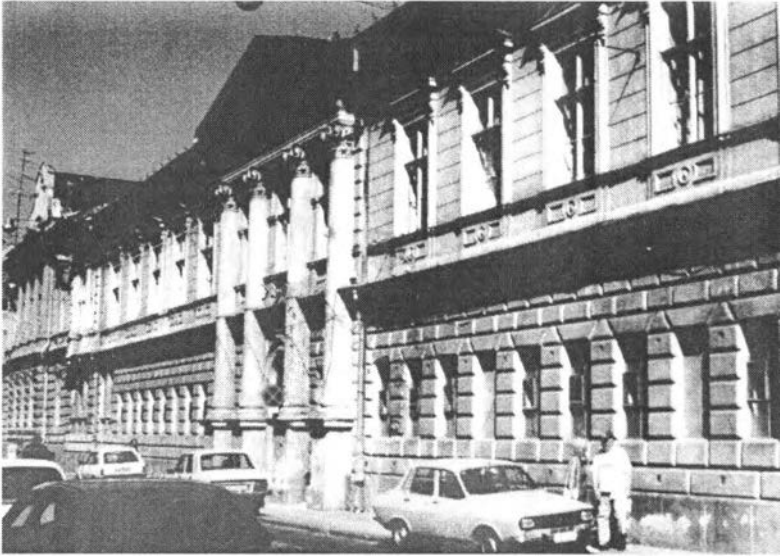

A három utcára néző Neuman-palota

**Az egykori Lang-kávéház,
az Avram Iancu (Szabadság)
tér és a Bălcescu (Eötvös) utca
sarkán**

A kaszinó (1872)

A Simay-fürdő (1884)

**A Decebal (Erzsébet) körút
és a Bălcescu (Eötvös) utca
sarkán fekvő eklektikus
palota**

A Dragalina (Apponyi) körút 10. sz.

A Püspökség (Batthyány) u. 10. sz.

IV. A SZECCESSZIÓ KÉT ÉVTIZEDE

A művészettörténészek többségének véleménye szerint a szecesszió a historizáló stílusok ellenhatásaként alakult ki. Akkor, amikor az eklektika már nem tudott újjal előrukkolni, lényegében csak önmagát ismételte. Camillo Boito műtörténész írta 1880-ban: „...az építészetnek van egy szabadabb feladata is (...) az épület használatát kifejezve szépségre törekszik.”¹ Nos, ebből a szépségre törekvésből született meg 1890 körül az a stílus, amely a francia nyelvbe art nouveau-ként, az angolba Liberty, s annak mintájára az olaszba stile libertyként vagy stile florale-ként, a németbe, a stílus frissességét, mozgalmasságát hangsúlyozva, Jugendstil-ként vonult be.²

A franciában elszakadást, kiválást jelentő szecesszió szó a magyar nyelvbe a Jugendstil finomabb bécsi változatának elnevezéséből került be. Az osztrák szecesszió elnevezése onnan ered, hogy 1897-ben, Bécsben az osztrák Gustav Klimt vezetésével megalakult „Wiener Secession” (Bécsi Elszakadók) csoport, amelynek tagjai nyíltan szembeszegültek a hagyományos bécsi akadémiizmussal.³

A képzőművészet világában 1910-ig forradalomként végigsöpörő stílusirányzat lényegében a „forma forradalma”, nem az építészetet újította meg, hanem a stílust, hiszen nem alapjaiban, hanem csak a forma szintjén tagadta meg elődjét, az eklektikát. Magán „az építészetben csak annyit változtatott, amennyi a modern életet kifejező forma alkalmazásából következett. Persze ez is óriási tett volt.”⁴ A stílus egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy az addig alig értékelt, elsősorban az egzotikus keleti kultúrák alkotásait összehangolja az európai művészeti szemlélettel.

A szecesszió, a barokkhoz hasonlóan a képzőművészet valamennyi ágában tért nyert: építészetben, szobrászatban, festészetben, grafikában, ötvösművészetben, bútor- és ruhatervezésben,

¹ Szentkirályi Zoltán. *Az építészet világtörténete*. II. Bp., 1980. 315.

² Uo.

³ Hollingsworth. Mary, *Művészetek világtörténete*. Bp., 1995. 438–439.

⁴ Szentkirályi, i. m. 315.

nyomdászatban, de még az ipari formatervezésben is. Mary Hollingsworth angol művészettörténész szerint a szecesszió „hangsúlyozottan elegáns stílus volt, amelynek jellegzetes, aszimmetrikusan kigyózó vonalai a hagyományos ornamentika formai szigorának elvetésére engednek következtetni.”⁵ Kétségtelen, hogy a legpregnansabban az építészetben és az alkalmazott művészetekben (grafika, nyomdatechnika, belső díszítés, bútor) hagyta a legmélyebb nyomot.

Az első épület, amely a szecesszió jegyében született, az Victor Horta (1861–1947) brüsszeli lakóháza volt. Az ún. Tassel-ház (1892–1893) lényegében egy igen szűk városi telken álló kétemeletes magánpalota. A homlokzatán ugyan a tervező még a gótikából is felhasznált néhány elemet, de a belső tér kiképzése már merőben új volt. A terve részleteinek a megvalósítására Horta a vasat választotta. Öntött-, illetve kovácsoltvasból születtek a ház stilizált indadíszei, a lépcsőház és az erkélyek teljes díszítése, de maguk az igen szép tartóoszlopok is. „A Tassel házban is a lépcsőtér, s abban a korlát a leglátványosabb”⁶ – értékeli Szentkirályi Zoltán. A belső kiképzésben az újdonságot az jelenti, hogy a lépcsőházat karsú vasoszlopok s a reájuk neheződő ferde, hajlított vastámaszok tartják. A statikailag kulcspontnak számító hely, a tartó és a támasz találkozása vasindákkal van körülfogva, mint egy fa koronája. Hasonló motívumokkal díszített a vaskorlát, valamint a fal és a mennyezet festményei, illetve a padló mozaikja is. Nem véletlen, hogy Belgiumban a szecessziót „Horta stílusnak” is nevezik mindmáig.

A szecesszió látványos brüsszeli bemutatkozását követően egész Nyugat- és Közép-Európa az új stílus hatása alá került. A kontinens az új stílus lázában égett, új tervezőkkel és műépítésszel ismerkedett a szakma és a közönség. A már említett Victor Horta mellett a szintén belga Henri van de Velde (1863–1957), az osztrák Otto Wagner (1841–1918) és tanítványa, Josef Maria Olbrich (1867–1908), a spanyol Antonio Gaudi (1852–1926) neve és alkotása

⁵ Hollingsworth, i. m. 438–439.

⁶ Szentkirályi, i. m. 316.

került az érdeklődés homlokterébe.⁷ Az utóbbi a Barcelonában felépített Casa Milával (1905–1910), a Güell kolónia kápolnájával (1898-tól) és Güell parkkal, a máig befejezetlenül maradt, a világon egyedülálló Sagrada Familia (Szent család) székesegyházzal írta be nevét az építészet történetébe.

A közép-európai építészetre a nagy bécsi mester, Otto Wagner gyakorolta a legnagyobb hatást. A művészettörténész értékelése szerint, ő „megtartotta az alaprajz kötöttebb elrendezését, a szimmetriát, csupán az eklektikában divó plasztikus tagozást hagyta el, s a tektonikussá leegyszerűsített felületet díszítette síkjellegű, szecessziós ornamensekkel (...) Wagner úgy volt szecessziós, hogy a múltból is sokat megőrzött (a klasszikus komponálásmódot), ugyanakkor a jövőt is jelezte (a konstrukció tisztaságával), s az előre és vissza egyaránt utaló, kettős kötődésű épületet díszítette egyénien, a kor stílusában.”⁸ E szellemben építette fel a bécsi Karlsplatz vasútállomását, majd négy évvel később, ugyancsak Bécsben az ún. Majolika házat.

Nem kétséges, hogy a magyar szecesszió legnagyobb mestere, Lechner Ödön (1845–1914) Otto Wagner művészetéből ihletődött. Ő is az eklektikából indult, Wagnerhez hasonlóan megtartotta a komponálás klasszikus szabályait. Ezekre támaszkodva alakította ki saját stílusát. Lechner és alkotóereje teljében elhunyt tanítványa, Lajta Béla (1875–1920) „a magyar nép szellemét, a magyar világ sajátosságait kifejező formanyelv megteremtését tűzte ki célul („magyar stílustörekvések”), amit különféle, részben Ázsiába, részben a magyar népművészetbe nyúló tanulmányokkal akart elérni.”⁹ Lechner legjelentősebb alkotásai Budapesten épültek: az Iparművészeti Múzeum (1891–1896) és az egykori Postatakarékpénztár (1899–1901). Ezekkel, illetve további épületeivel, Wagnerhez hasonlóan, ő is iskolát teremtett.

⁷ Végvári Lajos, *Az európai művészet története*. Bp., 1989. 148–149.

⁸ Szentkirályi, i. m. 316–317.

⁹ Lyka Károly, *A művészetek története*. Bp., 1931. 338.

A magyar szecesszió az ország egész területén érezte hatását, szecessziós épületeket a Felvidéktől a Délvidékig, keleten egészen a Kárpátok vonaláig minden városban felfedezhetünk. A közeli városokban, Szegeden, Nagyváradon és Temesváron egyaránt szép szecessziós épületsorokat találhatunk.

Bár a stílus a Kárpátokon túl is érezte hatását, Grigore Ionescu művészettörténész alapvető munkáiban még csak említést sem tesz azokról.¹⁰ Tőle eltérően, Vasilescu Sorin műkritikus bő tanulmányában¹¹ nemcsak azt állítja, hogy a stílus a mai Románia egész területén megjelent, hanem egy merész következtetést is levon. Ő a román szecesszió első alkotását még Victor Horta brüsszeli Tasselházának felépítése előttre datálja, amikor Ion Mincu román műépítész tervei alapján 1886-ban, Bukarestben elkészült Lahovary tábornok lakóháza. Mincu mondotta a román építészet hagyományaira támaszkodó stílusról, hogy „felfedezte egy vihar által kidöntött fa egészséges gyökereit”.¹² Vitatkozni lehet arról, hogy a Mincu által kidolgozott, neorománnak nevezett, florális stílus-elemeket is magába foglaló irányzat mennyiben tekinthető a szecesszió előfutárának, amint azt Vasilescu állítja.

Az viszont kétségtelen, hogy a 19. század utolsó évtizede a román építészet megújulásának az időszaka is volt, amelyben nagy szerepet játszott a Román Műépítész Szövetség megalakulása (1890), az *Analele Arhitectura c.* folyóirat indulása, a bukaresti Szépművészeti Iskola építészeti részlegének létrehozása (1897), amely 1904-ben vált önállóvá Felsőfokú Építészeti iskola néven. A Kárpáton túli, a szecessziót felkaroló építészek közül Ion Mincu mellett megemlíti Grigore Cerchez (1852–1925), Nicolae Ghika-Budești (1870–1943) és Cristofi Cerchez nevét.

Bár Vasilescu említett tanulmányából egyértelműen kiderül, hogy Erdély városai közül csak Marosvásárhely és Nagyvárad építészetét

¹⁰ Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. Buc., 1982. *Istoria arhitecturii în România*. Buc., I. 1963, II. 1965.

¹¹ Vasilescu, Sorin, *Art nouveau în România*. Museum Arad. Studii și comunicări. 1997. 115–124.

¹² Uo. 119.

tanulmányozta, más városokat meg sem említ, általánosító megállapítása viszont kétségtelenül igaz, miszerint „az új stílusnak a változatai annak tulajdoníthatók, hogy a Bécsben és Budapesten tanult építészek művészi-szakmai ideáljai modellekhez kötődtek, amelyeket tudatosan vagy anélkül tiszteletben tartottak vagy értelmeztek.”¹³ Tanulmányában ő is használta a Lechner-stílus kifejezést. A magyar építész által kidolgozott, a magyar népművészet díszítőelemeit felhasználó követői közül kiemeli a bihariak közül Komor Marcellt és Jakab Dezsőt, a székelyföldiek közül pedig Erős Józsefet (nála Jóska!). Erdély egész területéről más senkit!

A 19. század végén és a 20. század elején, Aradon egy olyan gazdag, kereskedőkből, gyárosokból, gazdag iparosokból, bankárokból álló polgári réteg alakult ki, amelynek tagjai utazásaik, kereskedelmi kapcsolataik révén megismerték a nyugat- és közép-európai valóságot. Kétségtelen, hogy látták az új, szecessziós stílusban emelt épületeket Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban, de elsősorban Bécsben és Budapesten. Ugyanakkor Aradon kialakult egy széles európai kitekintéssel rendelkező értelmiségi réteg is, köztük az építészek, amelynek tagjai fogékonyak voltak minden újra.¹⁴

Az aradi építészetben a fordulatot Tabakovits Emil jelentette. Az akkor már neves műépítész 1899-ben, az egész Monarchiában ismert Földes Kelemen gyógyszerész megrendelésére egy új épületet tervezett a belvárosban, az akkori Lázár Vilmos (ma Ștefan Cicio Pop) és Deák Ferenc (Eminescu) utca sarkára. A korábbi egyemeletes épületet gyorsan lebontották, s helyére egy kétemeletes sarokházat emeltek, amelyet 1900-ban már át is adtak rendeltetésének.

A virágmagos csúcsban végződő saroktoronnyal rendelkező épület mindenekelőtt újszerű díszítéseivel ragadta meg az aradiak

¹³ Uo. 115–116.

¹⁴ Lanevschi, Gheorghe. „La belle époque”. În Aradul cultural. 1998. június. 71–74.

figyelmét. A két utcára néző homlokzaton kiemelkedik a florális díszítés, lenyűgözően szépek a női és férfiarcok. Külön említést érdemel az erkélyek kovácsoltvas dísze, középpontban a Napmotívummal. A Lázár Vilmos utca felőli homlokzaton található három gipszplakett Eszkütlápiusz, Higiénia és Hippokratész képmásával. Tabakovits nem csak az épület külső díszeit tervezte meg, hanem a teljes belső teret is: a lépcsőházat, a lépcső korlátait, ablakokat, a padozatot. A földszinten helyet kapott gyógyszertár teljes berendezése, a bútorok (faragással díszített szekrények, pultok), a gyógyszerészetben használt edények, a laboratórium felszerelési tárgyai, de még a reklám és a cégpapír is a kiváló aradi műépítész hozzáértését dicséri.¹⁵

A szecesszió aradi bemutatkozása oly sikeres volt, hogy az elkövetkező egy évtizedben több tíz kisebb-nagyobb magánház, bérpalota épült fel a városban, ebben a stílusban. A stílusindító Tabakovits Emil tervezőirodájából még számos terv került ki. Az ő nevéhez fűződik az ún. Szerb-palota felépítése a Kelemen (ma Szerb) téren. A három utcára néző hatalmas épülettömbön a tervező a florális díszek mellett Aradon először alkalmazta a geometriai szecessziós díszítéseket. A lépcsőház kovácsoltvas díszítései mellett egyedi kiképzésű a homlokzat és a bejárat is. A bérpalotát szintén 1900-ban építették, abban kapott helyet a görögkeleti szerb parókia hivatala.¹⁶

Tabakovits Emil irodájában született meg az aradi Összetartás Szabadkőműves Páholy Nagy, majd Apponyi (ma Dragalina) körüli székhelyének terve is. Aradon az első páholy 1870-ben alakult, Széchenyi István nevét viselte, majd azt követően alakult a Fraternitas. A harmadik, Összetartás nevű páholyt 1888-ban alakították, első elnöke Nesnera Aladár, a fa- és fémipari szakiskola igazgatója volt. Ő ajánlotta fel az iskola szomszédságában lévő

¹⁵ Laneschi, Gheorghe. *Arhitectura arădeană la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX în contextul european al artei 1900* /Az aradi építészet a XIX. század végén és XX. század elején az európai 1900-as művészet összefüggésében/. Museum Arad. Studii și comunicări, 1997. 135–138.

¹⁶ *Arad történelmi városkalauz*. Összeállította Ujj János. Arad, 2001. 23.

telket a szabadkőműveseknek, akik aztán azt a várostól megvették. Az épülettervek közül a páholy tagjai Tabakovits Emil műépítész tervét fogadták el. Az 1905-ben elkészült, a felavatási szertartásra október 21-én került sor. A számos görög klasszicista és barokkos elemet (timpanon, kompozitfős pilaszter) is tartalmazó épület bejárata mellett felfedezhető a szecesszió egyik jellegzetes stílus-eleme, az életfa. A timpanon díszítése a napkorongon kívül a szabadkőművesség jelképeit (körző, vakolókanál) is tartalmazza. Az építményt körülövező, ma már csak a Dragalina út felé álló téglakerítést is szecessziós jellegű kovácsoltvas díszíti.¹⁷ A páholy 1939-ig működött, akkor, a királyi diktatúra idején, mint a román nemzeti érdekekkel ellenkező szervezetet betiltották. Ma az Aurel Vlaicu nevét viselő tanintézethez tartozik.

Tabakovits Emil elképzelései alapján még az első világháború előtt kezdtek neki a Szent Péter tér szomszédságában az ortodox zsinagóga építéséhez. Az épületet anyagi okokból csak 1937-ben fejezték be, amikor a tervező már eltávozott a városból, jugoszláv állampolgár volt. A zsinagóga a külső falak és a belső tér puritánságával tűnik ki, de a bejárati részen, a mőzesi kőtáblákon kívül felfedezhető néhány, a szecesszióra jellemző díszítés.

Az új stílus a város más építészeti is megihlette. Közülük Steiner József Aradon csak szecessziós stílusú épületeket hagyott az utókorra. A 20. század elején nyitották meg a Főútról az egykori Szent László (ma Cloșca) utcát. Az új utcában vásárolt házhelyet magának báró Urbán Iván, a megye akkori főispánja. Az ő megrendelésére készítette el a 4. szám alatti villát Steiner József.¹⁸ Az épület a város egyik legszebb szecessziós alkotása, az utcára és az udvarra néző homlokzatát egyaránt gazdag florális díszítés borítja. Rendkívül szép a villa üveggel fedett, íves oldalbejárata, de az egész belső kiképzése is. Éveken keresztül a mezőgazdasági igazgatóság székhelye volt.

¹⁷ Puskel Péter, *Emléklapok a régi Aradról 1885–1945*. 2004. 113.: Sátor József. Az „Összetartás” szabadkőműves páholy története 1888–1908. Arad, 1908. 35–44.

¹⁸ Lanevschi, Gheorghe. *Arhitectura arădeană...* 140–142.

Különben a Cloșca (Szent László) utcát akár egy szecessziós „rezervátumnak is nevezhetnénk. A főútra néző bejáratánál két igen szép szecessziós épület „strázsál”: a Forradalom (Főút) 40. sz. alatti ház egykor a Porcia család tulajdonában volt, homlokzatán, a család címerén kívül felfedezhetők a magyar szecesszió pávadíszei, míg a 42. sz. alatti épületen jellegzetes virág- és antropomorf (emberfej) díszítéseket találunk. Az épület Cloșca (Szent László)¹⁹ utcára néző bejárata önmagában is igen szép alkotás. Mindkét házat a közel-múltban renoválták, megmaradt eredeti szépsége, még a földszinti traktus is megőrizte eredeti kiképzését.

Az egykori Urbán-ház melletti épület kovácsoltvas kerítése (sajnos, a kaput kicserélték!) a szecessziós kovácsoltvas-művészet egyik remeke. A Cloșca (Szent László) és a Mihai Viteazul (Ferenc) tér sarkán álló, 14. sz. háromszintes épület özv. Jakabffyné megrendelésére készült, Kövér Lajos műépítész tervei alapján. Kiemelkedő szépségűek a homlokzat díszei, a bejárat, valamint a fölötte található erkély. Ez utóbbi Gaudi barcelonai épületeinek jellegét idézi. Az épület belsejében máig megmaradt a szép mozaikpadló, a lépcsőház kovácsoltvas korlátja, illetve a színes üveglakok maradványa.²⁰

Steiner József műépítész rövid időn belül a város egyik közkedvelt, legtöbbit foglalkoztatott építésze lett. A Romana (Vörös Ökör) téren, a vendégfogadóval szemben építette fel a nevét viselő házat. A kétemeletes épület két, a Decebal (Erzsébet) útra és a térre néző homlokzatát lila színű csempék díszítik, erkélyeinek tartóelemein, az ablakkereten jellegzetes magyar férfifejek jelennek meg. Az erkély oszlopfői szárnyas, pikkelyes griffmadarak. A ház kapualja csempézett, az ülőfülkével szembeni gipsz dombormű lóháton ülő lovagot ábrázol. A pávadíszes kerámia lapok a homlokzat tetején, valamint a kapualjban (lemeszelve) még fellelhetők, de az ablakok közé beépítettek a legutóbbi tatarozáskor lebontották, azokat a bontás közben széttörték, míg a tervező nevét megörökítő kisméretű magyar nyelvű márványtáblát levakolták.²¹

¹⁹ *Arad történelmi városkalauz*, 73.

²⁰ *Uo.*, 75.

²¹ *Uo.*, 28–29.

Ugyancsak Steiner József kapott megbízatást arra, hogy néhány aradi ház homlokzatát a divatos szecessziós stílusúra módosítsa. A csokoládéba öntött kinintablettát szabadalmaztató Rozsnyay Mátyás utódai, Kálmán és József 1900-ban bízták meg őt, hogy a Szabadság (Avram Iancu) tér és Eötvös (Bălcescu) utca sarkán álló házuk homlokzatát átalakítsa. A homlokzatra akkor kerültek a florális, valamint antropomorf (férfiarcok) díszek. Sajnos, az épület földszintjén ma is működő patika bejárati részét immár módosították, avval megváltoztatták a traktus eredetileg nagyon szép szecessziós jellegét. 1902-ben szintén Steiner József módosította Domán Sándor szőnyegkereskedő Petőfi (Moise Nicoară) utca 14. sz. alatti házának homlokzatát is. A homlokzatra akkor kerültek a kék színű, florális mintázatú majolika díszek.²²

A város legtöbbet foglalkoztatott műépítésze az eklektikával foglalkozó fejezetben már említett Szántay Lajos volt. Szántay 1911-ben építette fel a Szécheny (Horia) és Batthyány (Püspökség) utca sarkán álló kétemeletes, saját tulajdonában lévő épületet. A monumentális alkotás mindkét utcára néző homlokzatát gazdag florális, geometriai és antropomorf díszítéssel látták el. Az erkélyeket tartó szobrok a görög építészet hagyományait idézik, a homlokzat csúcsáról szép női fejek néznek a járókelőre. Az épület sarkán díszbádoggal fedett torony található. Az épület külső és belső díszítése egyaránt a szecesszió jellegzetességeit viseli magán: az ajtók és ablakok ívelt kerete, a lépcsőházban a kovácsoltvas korlát, a nyomaiban még fellelhető színes üveglablakok, a lépcsőház tetején látható színes ólomüveg tető.²³

Szántay Lajos tervezte a már az eklektikus épületek között is bemutatott Kultúrpalotát. Az 1911–1913 között emelt épület külseje eklektikus, míg a teljes belső kiépítése szecessziós: az előcsarnok padlómozaikja, a vörös márványból készült lépcsősor és az emeleti rész korlátja, az igen szép florális motívumokkal díszített ólomüveglablakok. A fal fölé egy magas kupola emelkedik. A folyosó, illetve a koncertterem világítótesteit egyedi tervezésűek,

²² Lanevschi, Gheorghe. *Arhitectura arădeană...* 138–139.

²³ *Arad történelmi városkalauz.* 56–57.

az ajtókon metszett üvegeket találunk. Az előcsarnokhoz hasonlóan, a koncertterem ablakai is színes ólomüvegből készültek, ugyancsak virágmintákkal.²⁴ Az előcsarnokban található szobrok, valamint a koncertterem domborművei Rubleczky Géza szobrászművész²⁵ alkotásai. Mint a Kultúrpalota tervezője, „ezzel az egy monumentális alkotással is kitörölhetetlenül beírta volna nevét Arad város történetébe”.²⁶

Ugyancsak Szántay Lajos tervezőirodájából került ki a Bohuspalota tervrajza is. A színház egykori főbejáratával szemben, a Zrínyi (Vasile Goldiș) és az Atzél Péter utca (Forradalom útja) sarkán álló épületet 1912-ben fejezték be, a városban itt alkalmazták először a vasbeton födemelemeket. A háromszintes épület manzárdlakásait tetővilágítással látták el, azokat képzőművészek bérelték. A homlokzat díszítőelemei szecessziós jellegűek, a szecesszió geometriai vonulatához tartoznak. Az épület földszinti részét vörös márványlapok, valamint rézlemezek borítják. Igen szépek a lépcsőház és az erkélyek kovácsoltvas díszei. Ebben az épületben kapott helyet a város első filmszínháznak tervezett terme. A földszinten takarékpénztár és üzletsor kapott helyet. Az első egyik aradi épület, amelybe felvonót építettek. A liftek ma is működőképesek.²⁷

Az 1858-ban megnyitott régi aradi állomás helyén 1912–1913-ban épült fel az új pályaudvar. Az Enyedi Béla MÁV-tervezőmérnök terve elkészítésekor figyelembe vette Szántay Lajos javaslatait is. Az épület égetett dísztéglával borított homlokzata, de különösen

²⁴ Lanevschi, Gheorghe, *Arhitectura arădeană...* 142–144.

²⁵ Rubleczky Géza (Bp., 1881 – Bp., 1970) szobrász, éremművész. Budapesten és Firenzében szerezte képzőművészeti ismereteit. 1914-ig Olaszországban, illetve Hódmezővásárhelyen élt és alkotott, 1914–1942 között Aradon, Temesváron és Bukarestben felváltva tevékenykedett. Kitűnő portré- és zsánerszobrász volt. Egyetlen köztéri alkotását, Kacsóh Pongrác emléktábláját 1951-ben készítette el. 1967-ben Budapesten az Ernst Múzeumban rendezték meg reprezentatív retrospektív kiállítását.

²⁶ *Arad szabad királyi város Törvényhatósági Bizottságának Almanachja*. Sajtó alá rendezték: Sulik Kálmán. Brukner Lajos, Irinyi Jenő, Marot Sándor. Arad, 1914. 252–253.

²⁷ *Arad történelmi városkalauz*. 39.

öntöttvasból készült (később – sajnos – lebontott) peronja szecessziós stílusú. Az épület eredeti tervét némileg módosították is, de a legjelentősebb változásokat az 1950-es években szenvedte, amikor a peronok vasoszlopait vasbetonnal cserélték fel.²⁸

Ugyancsak Szántay Lajos volt a „felügyelője” az ún. Kovács-palota (Kovács Artúr özvegyének a megrendelésére készült) építésének. A Vasile Milea (Erzsébet) körút 19. sz. alatti ház tervét Babócs István műépítész készítette 1906-ban. Tudomásunk szerint, Aradon csak ez az egyetlen épület, amelynek terve Babócs tervezőirodájából került ki, a tervezőről igen keveset tudunk. A két utcára néző saroképület sarkára tornyot emeltek. Az igen leromlott állagú épületen még felfedezhetők a szecessziós díszek, elsősorban a lépcsőházban, ahol megmaradt a kovácsoltvas korlát, s nyomaiban fellelhető a színes ólomüvegablak. Nagyon szép az ajtók és ablakok íve, s az azok fölötti stukkódísz is.²⁹ Ugyancsak a Vasile Milea (Erzsébet sugárúton) a Grigorescu (Maros) utca sarkán található épület sarki fedett erkélyének florális díszítése az aradi szecesszió igen szép alkotása.

A város egyetlen olyan emléktáblája, amelyet nem távolítottak el az impériumváltáskor, a Lucian Blaga (Templom, Weitzer János) utca 9. sz. alatti iskolaépület homlokzatán található, s Munkácsy Mihály aradi tartózkodásáról tanúskodik. Az emléktáblát 1902-ben helyezték el annak a földszintes épületnek falán, amelyben, az 1850-es években a város rajziskolája működött. Abban az épületben tanult rajzolni a nemzet legnagyobb festője. Az épület helyén emelték 1911-ben (?) a ma is álló szecessziós stílusú iskolaépületet, ma az Aradi Pedagógiai Líceum gyakorlóiskolája. A épület szecessziós stílus-elemei közül kiemelhetők a bejárat felett és a falakon fellelhető florális és geometriai motívumos stukkódíszek, az ablakok és lépcsők virágtartóinak kovácsoltvas díszítése, a fából készült díszek az ablakok, ajtók és vitrinek körül. Az épület jellegzetessége a fajanszból és majolikából készült

²⁸ Puskel Péter. *Emléklapok a régi Aradról*. 78–79.

²⁹ Lanevschi, Gheorghe. *Arhitectura arădeană*. 141–142.

plakettek a homlokzaton, valamint a fehér és drapp színű domborművek és frízek.³⁰

Az Forradalom (Főút) útján több szecessziós épület is található. Ezek közül a 90. sz. alatti háromszintes épületet 1900-ban emelték, a stílus második korszakára jellemző geometriai díszítésekkel. A földszinten kapott helyet az Arta Galéria is. A földszinti üzletek tervezésekor az eredeti szecessziós stílusú részleteket tönkretették. A következő, 92. számú épület Szabó Albert egykori üvegnyagykereskedő háza. Az épületet 1892-ben emelték eklektikus stílusban, annak emeleti részén kapott helyet a város egyik legismertebb fotóműterme. A Weisz Hugó fényképész működtette stúdió természetes tetővilágítással rendelkezett. Az épületet az 1900-as évek első évtizedében átalakították, annak homlokzati részéről lebontották az attikát. Az átalakított homlokzat díszei közül kiemelhetők a két szintet átfogó szecessziós életfák. A földszint üzletsorát az 1950-es években átépítették, az a rész elvesztette eredeti jellegét.³¹

Hasonló megállapítás vonatkozó Arad számos épületére. Ugyanígy tették tönkre az Eminescu (Deák Ferenc) utca 10. sz. házat is. A kétszintes épület földszintjén található üzleteket a „szocialista” építészet megfosztotta minden díszétől, azok bejáratát és vitrinjét vasbetonból, vasból és üvegből alakította ki. Evvel szemben az emeleti részen jól kivehető a két életfa, a florális dísz, de szép az erkély vaskorlátja is. Sajnos, ez az épület is igen elhanyagolt, vakolata hámlik, díszei fokozatosan eltűnnek. Talán ennél is rosszabb állapotban van az Episcopiei (Batthyány) utca 18. sz. alatti ház homlokzata.

A Catedralei (Tököli) tér 7. számú épületet a közelmúltban renoválták. Renoválás alatt az épület szecessziós díszeit eltávolították, azok megmentésére még kísérlet sem történt. A mostani homlokzaton a korábbi díszítésnek még a nyomait sem fedezhetjük fel.

³⁰ Sarca, Pompiliu, Danciu, Zamfir, *Liceul industrial de fete Arad*, Str. Lucian Blaga nr. 9. /*Az aradi leány ipari liceum*, Lucian Blaga u. 9./ Museum Arad. Studii și comunicări, 1997. 155–161.

³¹ *Arad történelmi városka*, 69–70.

A fentiekén kívül a városban még számos épület viseli magán a szecesszió stílusjegyeit. A Gheorghe Pop de Teiuș (Ferdinánd) utcai 9. sz. ház szecessziós díszével és egyedi kapubejáratával hívja fel magára a figyelmet.

A fenti megállapítás nem csak a szigorú értelemben vett belvárosban fekvő épületekre vonatkozik. Újaradon, a Temesvári út 16. sz. háza igen szép florális és antropomorf díszítésekkel rendelkezik. A magyar szecesszió jellegzetes stílusmotívumait, tulipánt, margarétát fedezhetünk fel a Bartók Béla (Vécsey Károly) utca 7. és 15. sz. házán. Ugyancsak a magyar szecesszió hatására alakították át az Avram Iancu (Szabadság) tér 9. sz. házát.³² Átalakításakor a homlokzatra egy csúcsos attikát emeltek, a falakra tulipánmintás stukkódíszek kerültek, a kapu, a boltbejáratok, az ablakok fölé pedig szecessziós díszítés került. A Mărășești (Kossuth) utca 55. számú földszintes házon is igen szép florális díszítéseket fedezünk fel, de ugyanitt két jellegzetes életfamtívum is a homlokzat díszítésének szerves részét képezi. Igen elhanyagolt a Mărășești (Kossuth) utca 59. sz. kétszintes épület, annak nem csak díszei mennek tönkre, hanem tetőszerkezete is megromlott, a beázások nyomai az emeleti rész egészén láthatóak.

Az Aradot Újaraddal összekötő egykori József főherceg, most Traian közúti hidat 1906-ban építették, a következő évben avatták fel. Akárcsak a temesvári Ferenc József vashidat, az aradit is Tóth Róbert (1857–1913) resicai mérnök tervezte. A két kőpilléren álló híd szegecselt vaselemekből épült. Az aradi híd igen szép szecessziós díszekkel rendelkezik, elsősorban az egykori gázlámpák még megmaradt kovácsoltvas foglalatjai érdemelnek kiemelését.³³

³² *Arad monografie în imagini*. Arad, 2002. 30.

³³ *Arad történelmi városkalauz*. 87–88.

A Földes-patika épülete az Eminescu
(Deák Ferenc) és Ștefan Cicio Pop
(Lázár Vilmos) utca sarkán

A Szerb-palota, Tabakovits Emil alkotása

Szeecessziós épület
a Forradalom (Főút) útja
és a Cloşca (Szent László)
utca sarkán

Urbán Iván egykori lakóháza a Cloşca (Szent László) u. 4. sz. alatt

Az előbbi épület igen szépen
díszített kapuja

A Cloșca (Szent László) u. 6. sz. ház kovácsoltvas kerítése

Steiner József lakóháza a Romana (Vörös Ökör) téren

A Rozsnyay-áruház eredeti homlokzata egy régi képeslapon

A Rozsnyay-patika Steiner József által átalakított épülete

Az aradi vasútállomás épülete

**Florális díszek a Bartók Béla
(Vécsey) u. 7. sz. ház kapuja felett**

**Magyar díszítőmotívumok
a Bartók Béla (Vécsey) u.
13. sz. házon**

**Az Avram Iancu
(Szabadság) tér 7. sz.
alatti bérház átalakított
homlokzata**

**A megyei tanítók egykori
konviktusa (most Aurel Vlaicu
Líceum) bejárata**

Az Aradi Kereskedelmi és Ipar-kamara Szömörkényi Rudolf által átépített homlokzata Rubleczky Géza domborműveivel. A tervező kompromisszumos megoldást talált az 1920-as években, szerencsésen ötvözte a leáldozott szecessziót a kubizmussal. Így egy egyedi épületet sikerült felépítenie egy emelettel megemelve a korábbi kétszintes házat.

Igen szép, majdnem teljesen ép ólomüveglak a Georgescu (Kazinczy) utcai óvoda kapuja felett

A Mărășești (Kossuth) utca 59. számú ház homlokzatán már csak helyenként fedezhetők fel a szecessziós díszek

Az Aradot Újaraddal összekötő egykori József főherceg, most Traian közúti híd

Az Episcopiei (Batthyány) utca
18. sz. alatti ház
homlokzatának jelenlegi
állapota

Szecessziós erkélyek,
Bartók Béla (Vécsey) u. 11.

V. A MODERN ÉPÍTÉSZET ARADON

A szecesszió két évtizedes uralkodása végén, az építészetben elterjedt díszítések túlburjánzásának ellensúlyozását szorgalmazva, a másik végletet valló osztrák építész, Adolf Loos (1870–1933) 1908-ban szenvedélyes hangú cikket írt *Díszítés és bűn* címmel. Abban így fogalmazott: „Az építészet nem művészet (...) minden, ami hasznos célt szolgál, ki van rekesztve a művészet köréből.”¹ A képzőművészet és az építészet szétválásáért síkra szállva, az utóbbi funkcionalitására szándékozott felhívni a figyelmet, hogy az építészek a tervezéskor ne a díszítéseket, hanem az épületek rendeltetését tekintsék fő feladatuknak.

Miközben folyt az első világháború, a művészi élet súlypontja a háborút folytató Franciaországból, Németországból a semleges országokra tevődött át. A Hollandiában összegyűlt festők, szobrászok, építészek, grafikai formatervezők az absztrakt művészet képviselői voltak. A holland Piet Mondrian (1872–1944) és Theo van Doesburg (1883–1931) együtt alapították meg a *De Stijl* (A stílus) című folyóiratot, „a geometrikus absztrakció elméleti közlönyét.” Irányzatukat neoplaszticizmusnak nevezték.² „Az új stílus a vízszintes és függőleges vonalak tiszta alkalmazásán alapult, amelyet a feketével, fehérrel, valamint a három alapszínnel kombináltak.” Az említett alkotóelemekben a képzőművészetben akkor uralkodó stílus, a kubizmus logikus folytatását látták.³ A csoport tagjai az új plaszticitás formatorvényét a tiszta geometriai formák alkalmazásában képzelték.

E törekvés elsősorban az építészetre gyakorolt hatást. A kor egyik legkiválóbb építésze, a holland Gerrit Thomas Rietveld (1888–1964) alakította ki a funkcionalizmus építészeti gyakorlatát. Az őt követő generáció számára modellként szolgáló fő művén, az 1924-ben elkészült Schröder-házon „minden vonal derékszögben metsződik, síkok és tömör falú vagy tüvegezéssel megnyitott hasábok csatla-

¹ Szentkirályi Zoltán. *Az építészet világtörténete*. II. Bp., 1980. 320.

² Végvári Lajos. *Az európai művészet története*. Bp., 1989. 157.

³ Hollingsworth, Mary. *Művészetek világtörténete*. Bp., 1995. 457.

koznak egymáshoz. Rietweld a körültekintően kiszámított építészeti arányok és a formai kontrasztok egyensúlyának mestere.”⁴

Az 1920-ban és 1921-ben, Párizsban akkor indult L’Esprit Nouveau című folyóirat hasábjain az akkor a nagyközönség, de még a szakma számára is egyaránt ismeretlen későbbi zseniális építész, Le Corbusier (1887–1965) évente tíz-tizenkét cikket közölt az új építészetéről. „A modern építés nagy gondját a geometria oldja meg. A mindent meghatározó program szigorú megszorításainak engedelmessé a mérnökök kihasználják a formák erővonalait. Egyszerű, de egyben lenyűgöző plasztikai alkotásokat hoznak létre” – fogalmazott.⁵ Tanulmányaiban, értekezéseiben új megoldásokat javasolt a modern városok kialakítására. Az *Une ville contemporaine* (Egy jelenkori város) c. művében már a városok rendezésének a kérdését is feszegette, azt a tényt is figyelembe vette, hogy „a város központjához közeledve magas házakkal nagyobb beépítési sűrűségre kell törekedni, miközben az elővárosokban meg kell őrizni a zöldövezet számára kialakított teret.”⁶

Ugyancsak a funkcionalizmust képviselte a Weimarban megalakított Bauhaus-iskola. A Walter Gropius (1883–1969) által létrehozott iskola egyetlen intézménybe vonta össze az építészetet, képző- és iparművészetet, „a funkcionalizmus szellemében működött, a célszerűség és a formák megvalósítására nevelt.”⁷ A Bauhaus forradalmasította a képzési rendszert, a műhelyekben a tanárok és hallgatók együtt dolgoztak, munkájuk mellőzött mindenfajta hagyományápolást vagy historizálást. Céljuk olyan építészek kiképzése volt, akikben a kétfajta képesség /építő és képzőművész/ egyesült. „Ilyenformán olyan nemzedékeket sikerült kiképezniük, akik alkalmassá váltak a Bauhaus műhelyeinek vezetését átvenni, és akiknek soraiból a modern építészet nagy mesterei kerültek ki.”⁸

⁴ Végvári Lajos, i. m.

⁵ Le Corbusier, *Új építészet felé*. Bp., 1981. 39.

⁶ Hollingsworth, Mary, i. m. 462–463.

⁷ Végvári Lajos, i. m.

⁸ Bucur Horváth Ildikó, *Építészet mérnökszemmel*. Bukarest. 1995. 112

„A Bauhaus-műhelyek terveiben a kifizetődő előállításra, a funkcionalitásra, egyszersmind pedig az esztétikai minőségre helyeztek nagy hangsúlyt (...) ezen belül is különös tekintettel az olcsó lakásépítésre.”⁹ Gropius, az olcsó és szebb lakóépületek tervezéséről írott tanulmányának olyan sikere volt, hogy annak köszönhetően egész lakónegyedek tervezésére kapott megbízatást Dessauban és Berlinben. A szabványosítás bevezetésével, illetve az előre gyártott épületelemek alkalmazásával Gropius valóban forradalmasította az építészetet, „a díszítmények szigorú elutasítása révén ... a formatervezés racionális alapelemeit vitte át a mindennapi élet színtereire.”¹⁰

Az első világháborút követően felmerült a gondolat, hogy a modern építészet számára egyetlen stílust kellene kialakítani. Erről cikkeztek a Deutscher Werkbundban, de a gondolatot felkarolta a Bauhaus is. Le Corbusier a *Vers une architecture c.* értekezésében is ezt szorgalmazta. Corbusier és Gropius egyaránt hozzájárult a Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) 1928-as megalakulásához. A CIAM azt hangsúlyozta, hogy minden állam erkölcsi kötelessége olcsó lakásokat építtetni polgárainak.¹¹

Gropius lemondását követően Mies van der Rohe (1886–1969) vette át a Bauhaus vezetését, mindaddig, amíg az 1933-ban uralomra jutott nemzetszocialista hatóságok be nem tiltották az iskolát. Rohe volt az, aki 1927 nyarán megszervezte az Építészet és lakás c. bemutatót. A Stuttgart mellett felépült mintalakótelep tervezésére az építészet akkor már legismertebb mestereit, többek között Gropiust, Oud-ot, Le Corbusier-t kérte fel. A tizenhat építész egymástól függetlenül elkészített terve olyan harmonikusan illett egybe, mintha a tervezés szempontjait előre egyeztetették volna, mert a racionális irányzat képviselőiként, valamennyien a konstrukcióból fejlesztették ki az épületet. „Pontosan szerkesztett geometrikus formákat állítanak be a természeti térbe, a rendszerező értelem józan fejemével szűrnek ki az alkotómunkából minden esetlegességet.”¹²

⁹ Hollingsworth. Mary, i. m.

¹⁰ Ua. 462.

¹¹ Ua. 464.

¹² Szentkirályi Zoltán, i. m. 326.

A modernnek nevezett építészet az első világháborút követően terjedt el szerte a világon, Közép- és Kelet-Európában elsősorban a 20-as évek végén és a 30-as években.

E térségben a nemzeti állam létrejötte felgyorsította az újonnan létesült országok, Nagyrománia, Csehszlovákia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, a későbbi Jugoszlávia gazdasági fejlődését. A békeszerződés aláírását követően Romániában, mindenekelőtt az Ókirályság területén, elsősorban Bukarestben jelentős ipari építkezések kezdődtek. Néhány év alatt épültek fel a Malaxa (a szocialista korszakban Augusztus 23.) üzemek, valamint a csőgyár (most Republica) modern, vasbeton szerkezetű üzemcsarnokai.

Az új feladatok megoldására az ország fővárosában egy új építészgeneráció fejlődött ki. Az 1930-as években Horia Creangă (1892–1943) Bukarestben megépítette az ARO (most Patria) tömböt az 1200 férőhelyes filmszínházzal, a Bălcescu sugárút 35. szám alatti lakótömböt 3–4 szobás lakásokkal. Déván dr. Petru Groza, a későbbi miniszterelnök lakóházát, Brassóban (H.H. Georgescuval) az ARO (ma Carpați) szállodát. Duiliu Marcu (1886–1966) tervei alapján épült Bukarestben a Katonai Akadémia, a Román Akadémia Könyvtára, a Minisztertanács és a Szállításiügyi Minisztérium épülete, Temesváron egy egyetemi kollégium, illetve ő tervezte át a Temesvári Nemzeti Színház (Opera) homlokzatát. Ugyancsak a jelentősebb modern épületek közé tartozik a Grigore Ionescu tervezte Torjai Szanatórium (Kovászna megye), valamint az Octav Doicescu tervezőirodájából származó snagovi Yacht Klub terve. Az egyik legjelentősebb közintézmény, a Bukaresti Egyetem Jogi karának épülete Petre Antonescu műépítész tervei alapján készült 1933–1935 között.¹³

Az 1929-es, A helyi közigazgatás megszervezése c. romániai törvény előírta minden városnak és üdülőhelynek a saját, 10 évre szóló szisztematizálási terve kidolgozását.¹⁴ Ennek a törvénynek az elfogadása lehetővé tette a városok vezetésének, hogy hosszabb

¹³ Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. Bukarest, 1982. 597–598.

¹⁴ Ua. 605–606.

távú, merészebb urbanisztikai terveket dolgozzanak ki. Igaz, s tervezett épületek túlnyomó többsége nem valósult meg, de a legtöbb város jelentősen kiterjesztette határát. Akkoriban új területeket parcelláztak, új városnegyedek helyét is kijelölték, de közeli községeket is egyesítettek a várossal. (Arad esetében Újaradot és Mikelakát.)

Az 1930-as években kezdődött a gazdag polgárság villaépítési versengése, egész villanegyedek épültek a városközpontok közvetlen szomszédságában. Az új villák „nem az utca frontjára kerültek, kert vette őket körül, rendszerint a földszinten néhány fogadószobával, egy étkezővel és a hozzátartozó helyiségekkel, egy iroda mellékhelyiségekkel, az emeleten pedig a lakószobák a hozzájuk tartozó mellékhelyiségekkel” – összegezi az épületek általános jellemvonásait Grigore Ionescu műépítész és művészettörténész.¹⁵ A legtöbb polgári villának a kivitelezése luxusszintű volt: a nappalit márványpadló, a fürdőszobát padlócsempe, a lakószobákat választékos parketta borította. A bejárati ajtót kovácsoltvas díszítette, a belső panelajtókat nemes fából készült furnir fedte. Ionescu megállapítása nem csak az Ókirály-ságban, hanem az Erdélyben épült villákra is érvényes, bár tagadhatatlan, hogy az itteni műépítészek többsége nem Bukarestben tanult, s tervezéskor elsősorban Berlinből, Bécsből és Budapestről merítette az ihletet.

Bár a román történetírás megállapítása az ország első világháborút követő idők gazdasági fellendülésére igaz, az tagadhatatlan, hogy egész Erdélyhez és Bánsághoz hasonlóan, Arad fejlődése az első világháború utáni évtizedben megtorpant. Ezt a vidéket a román hatalom szándékosan szorította a háttérbe, a fejlesztést elsősorban a Kárpátokon túl hajtották végre az erdélyi és bánsági részek rovására. Ugyanerre a következtetésre jut dr. Fleisz János Nagyvárad esetében is, amely – Aradhoz hasonlóan – a határ meghúzásával

¹⁵ Ua. 596–597.

elvesztette vonzaskörzetének a felét, gazdasága le hanyatlott. Az Osztrák–Magyar Monarchiában virágzó jelentős aradi magánvállalatok egy része felszámolódott, mások elvesztették korábbi piacukat. A román állam tulajdonába átment vállalatok közül némelyeket stratégiai megfontolásból (például: későbbi esetleges határmódosítás, avagy munkalehetőséget biztosítani a többségében román lakosságú területeken) átköltöztettek az ország belsejébe. (Lásd a Marta gépkocsigyárat.)

A világháború előtti óriási állami és magánépítkezések leálltak. Az 1920-as években a városban alig született jelentősebb középület, jószerevével csak a falusias jellegű városnegyedekben építettek családi házakat. A korábbi kiváló aradi építészek egy része (Tabakovits, Steiner, Fodor stb.) vagy elhagyta a várost, vagy megrendelések hiányában (már koruk miatt is) abbahagyta a tervezést.

A város újabb gazdasági fellendülése csak az 1929–1933 közötti világválság megszűnése utánra tehető. Igaz, közintézmény akkor is nagyon kevés épült a városban, azokra nem is volt szükség, hiszen megmaradt a Monarchia építészeti öröksége. A kevés új közé tartozik a December 1. (Tabajdi) utca és a Decebal (Erzsébet) körút sarkán álló telefonpalota, illetve a Forradalom (József körút) útja 84. szám alatti társadalombiztosítási palota, amelyet az 1950-es évektől átadtak az egészségügynek, azóta abban működik a városi szakorvosi rendelő, a Poliklinika. Mindkét alkotás a két világháború közötti, díszítésmentes, a geometriai formákat előtérbe helyező építkezés jellegzetes alkotása, az egyenes vonalakkal, derékszögben találkozó síkokkal, a bejárat felett a homlokzaton végigfutó függőleges, hasáb alakú betonoszlopokkal. A homlokzat síkját a vízszintes tagolású ablakok törik meg. Hasonló geometriai jelleget visel a belső kiképzésük is. A telefonpalota építését 1936-ban kezdték meg Bukarestben készített terv alapján. Az eredetileg kétszintes épület építkezését is bukaresti építészek vezették, a külső munkálatokat Nanescu és Guido mérnökök, a belsőt Porlea mérnök. Az első vidéki automata telefonközpontot a földrengésbiztos pincében helyezték el, annak falai 0,70 m vastag betonból készültek a földemet pedig acéllemezekkel erősítették meg. Az ünnepélyes meg-

nyitóra 1937. április 23-án került sor. A második emeletet később húzták az épületre.¹⁶

Évvel párhuzamosan, a városban néhány kísérletet is tettek a román építészet hagyományos, bizánci jellegű építészetének aradi meghonosítására is. „Ebbe a csoportba sorolható az inasiskola bentlakása (ma Sabin Drăgoi Művészeti Líceum a Főúton, a Vasúti Igazgatóság palotája mellett), a Moga-ház Mihai Viteazul (Ferenc) téren, az 1927-ben elkészült román ortodox templom az Aurel Vlaicu (Pécskai) úton”.¹⁷ Ide sorolható még a Főúton a Nemzeti Bank melletti kétszintes, a Vasile Alecsandri (Salacz) és Ilarie Chendi (Kölcsey) utca sarkán álló földszintes lakóház, illetve a Pomenirea (Alsótemető) főbejárata és az amelletti kerítésrész. Az ún. „brâncovenesc” stílus jegyeit viseli a görög katolikus egyház tulajdonában lévő Eminescu (Deák Ferenc) utca 6. sz. épület, amelynek egyik jellegzetessége az alacsony, rövid oszloppár, amelyet egy félkör alakú árkád köt össze.

Az akkori épületek tervezését a műépítészek egy új generációja végezte. A város főépítésze, a más vidékről ide származott Silvestru Răfiroiu készítette a tervek egy részét, de mellette még számos ismert aradi születésű fiatal műépítész is tevékenykedett. Közöttük megemlíthető Szömörkényi Rudolf (a Minorita Kultúrház tervezője), Fenyvesi Károly, Kánya Géza, Karmiol Lajos neve. Állítom, hogy ők hamarabb kapcsolatba kerültek a Bauhaus-iskolával, hamarabb ismerték annak irányvonalát, mint a Kárpátokon túli építészek. Adódik ez abból is, hogy ez a vidék inkább kapcsolódott a német kultúrához egy részük hosszabb ideig volt tanulmányúton Berlinben. A Kárpátokon túli műépítészek, tervezők elsősorban Párizsban végezték tanulmányaikat.

Az említett építészek nevéhez fűződik a Vasile Milea (Erzsébet) körútnak a Törvényszék mögötti villák tervének elkészítése. Különbözőben ez a villasor az egyetlen városunkban, ahol egy egész mikro-negyed hordozza az új stílusjegyeket. A legtöbb esetben ugyanis a modern stílusban fogant épületek csak a foghíjak beépítését

¹⁶ Puskel Péter. *Az első automata telefonközpont*. Nyugati Jelen, 2005. márc. 17.

¹⁷ *Aradul, permanentă în istoria Patriei*. Arad, 1978. 592–593.

szolgálták, mint a Decebal és Milea (Erzsébet) sugárút, vagy a Forradalom útja (Főút) esetében is, ahol a korábbi eklektikus vagy szecessziós stílusú épületsorok foghíjait tömték be. A Decebal (Erzsébet) sugárúton a 8-as, valamint a 33. és 35. szám alatti lakóházak is egyértelműen az új stílus jegyében épültek.

Külön fejezetet képez az aradi városrendészetben az egykori Óvár tér (Újaradi út) kiépítése, ahol, többek között felépült az ún. Villa Doina (új tulajdonosa az 1990-es években jelentősen megváltoztatta a homlokzatát), valamint néhány kétszintes lakóház a Maros partján, például a Teiului (Marospart) soron.

Az említett egységes stílusú villasoron álló villák közül a legnagyobb a Nicolae Grigorescu (Maros) utca és Vasile Milea (Erzsébet) körút sarkán épült, a már említett Silvestru Rafiroiu főépítész tervei alapján. Szintén Rafiroiu tervezte a Mocioni családnak a Csanádi-palota melletti (most Milea körút 3.) hátrszintes házát, a Bălcescu (Eötvös) utca és a Decebal (Erzsébet) sugárút sarkán álló, szintén hátrszintes épületet is. Mindhárom az ún. modern-stílus jegyében épült.¹⁸ Ugyancsak az ő munkája az első világháború aradi áldozatai tiszteletére 1938-ban emelt bizánci stílusjegyeket viselő ún. Rafiroiu-kereszt is, amely eredetileg a Hegyalja téren, az 1993-as restaurálásától és újraállításától a városháza mögötti parkban áll.

A Bauhaus-építészet hatása igen jól kimutatható a Püspökség (Batthyány) utca néhány házán is, amelyeken „az egyszerű, világos formák, a díszítésck hiánya fedezhető fel, az ablakok nagy felületet foglalnak el a homlokzatból”.¹⁹

A modern stílus térhódításának az eredménye a belváros néhány épületének átalakítása. A legszembeötlőbb ilyen átalakítást Fábíán Gábor egykori lakóháza (Ioan Georgescu, egykor Kazinczy utca 15.) szenvedte. A Ficzy Dénes által a „legirodalmibb ház”-nak nevezett épületnek lényegében csak az alapja és a pincéje maradt meg eredeti formában, az alapokra húzott kétszintes lakóház kül-

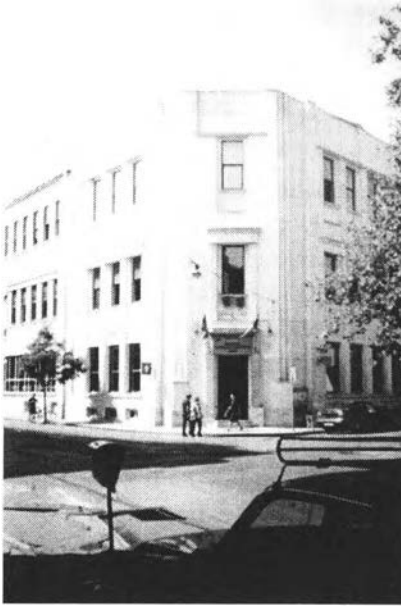
¹⁸ Lanevschi, Gheorghe, *Dezvoltarea urbanistică a Aradului de la începutul secolului al XVIII-lea și până la sfârșitul secolului XX*. În Arad monografia orașului de la începuturi și până în 1989. Arad, 1999. 219.

¹⁹ *Arad, monografie în imagini*. Arad, 2002. 109.

sőleg és belsőleg egyaránt a múlt század harmincas éveinek stílusát viseli magán. A Catedralei (Tököli) tér 9. sz. alatti háromszintes lakóház földszintje még őrzi eredeti stílusának néhány elemét, megmaradtak az ablakok feletti boltívek, de az első és második emeletet modern stílusban építették reá.

A két világháború között Aradon emelt modern épületek jellegzetessége a díszítésmentes egyszerűség. Homlokzatukon a bemélyedésekből, erkélyekből, ablakokból kialakított síkok derékszögben találkoznak egymással. Jellemző rájuk az erkélyek egyszerű, szögletes vascsöves korláttal történő lezárása, a háromszárnyas ablakok, az emelt tetőtér, a legtöbbször bádoggal vagy palával fedett lapos tető, valamint a homlokzaton a zászlótartó kialakítása, illetve a durva habarcsos vakolás. Manapság szinte valamennyi nagyjavításra szorul.

A telefonpalota a Decebal
(Erzsébet) sugárút és a December 1.
(Tabajdi) utca sarkán

A volt társadalombiztosítási palota (ma Poliklinika)
a Forradalom (Főút) útján

Lakóház a Coşbuc (Wesselényi) utca
15. sz. alatt

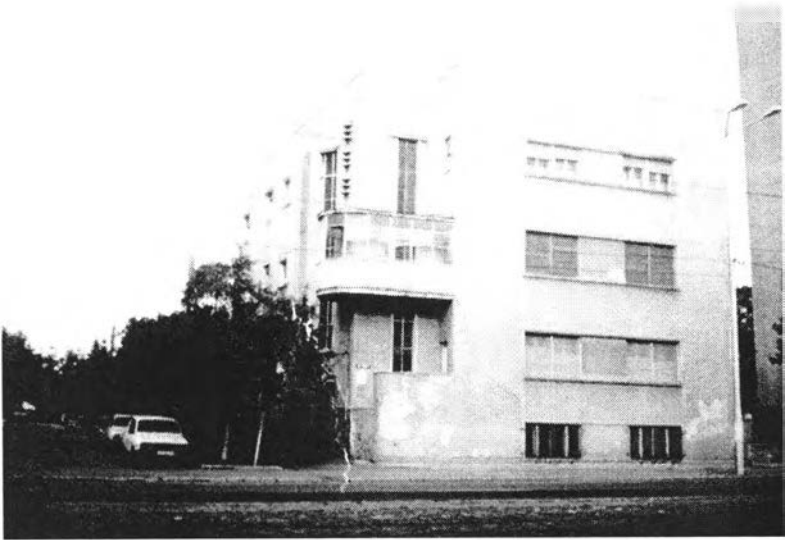
Lakóház a Decebal (Erzsébet) körút
8. sz. alatt

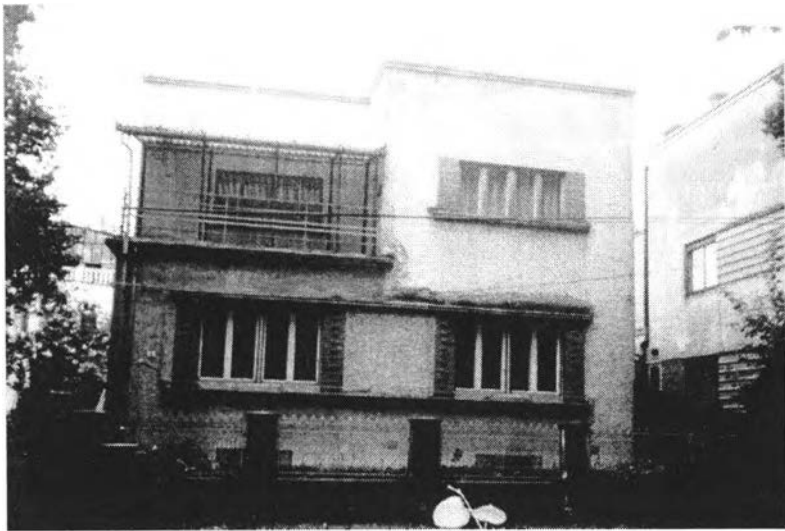
Lakóház a Decebal körút 10. sz.
alatt

A Mocioni család számára
Rafiroiu tervezte épület,
Milea (Erzsébet) körút 3. sz.

A Romanilor (Újaradi) út 22/A sz. alatti lakóház

Villa, Milea (Erzsébet) körút 8. sz.

Villa, Milea (Erzsébet) körút 12. sz.

A Grigorescu (Maros) utca és a Milea (Erzsébet sugárút) sarkán álló villa

Lakóház, Decebal (Erzsébet) körút 33. sz.

Bérház az Erzsébet (Decebal) és Simonyi (Gheorghe Lazăr) utca sarkán

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Szerkesztette Blazovich László. Szeged, 1996.
- A középkori Dél-Alföld. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000.
- Anghel Emil, Distrugeri și reconstrucții la Arad /Rombolások és újjáépítések Aradon/. Historia urbana, București. 1996/ 1–2.
- Arad, monografie în imagini /Arad monográfiája képekben/. Tervezte és szerkesztette Horia Medeleanu. Arad, 2002.
- Arad, permanență în istoria patriei /Arad – állandóság a haza történelmében./ Arad, 1978.
- Arad szabad királyi város törvényhatósági bizottsága tagjainak Almanachja. Szerkesztette: dr. Radó Károly. Arad, 1904.
- Arad szabad királyi város törvényhatósága bizottságának Almanachja. Sajtó alá rendezte: Sulik Kálmán, Brukner Lajos, Irinyi Jenő, Marot Sándor. Arad, 1914.
- Arad történelmi városkalauz. Összeállította Ujj János. Arad, 2001.
- Az „Aradi Mérnök és Építész Egylet” 1900-iki Évkönyve. Szerkesztette: Tüdős Béla. Arad, 1901.
- Bán Imre. A barokk. Budapest, 1968.
- Béli Mátyás. Compendium Hungariae Geographicum /Magyarország földrajzi leírása/. III. kiad. Posonii et Cassoviae, 1777.
- Benkő Elek. A középkori Arad. In Az aradi vár története. Budapest, 1998.
- Biró József. Erdély művészete. Budapest, 1941.
- Bucur Horváth Ildikó. Építészet mérnökszemmel. Bukarest. 1995.
- Conti. Flavio. Dióhéjban a román kor művészetéről. Budapest, 1989.
- Crișan, Veronica, Mănăstirea Sfântul Simion Stâlpcnicul /Az Oszlopos Szent Simon-kolostor/. București, 1995.
- Dercsényi Dezső. A román stílusú művészet fénykora. Budapest, 1965.
- Dörner. Egon. Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu /Kora középkori templomrom Arad mellett/. Ziridava. I. 1967.
- Erdélyi Lajos. Régi zsidó temetők művészete. Bukarest, 1980.
- Erdélyi Lexikon. Szerkesztette: Dr. Osvát Kálmán. Nagyvárad, 1928.
- Evangélikus jubileum. 1996. szeptember 22. Felelős szerkesztő: Böszörményi Zoltán. Arad, 1996.

- Ficzay Dénes, *Aradi séták*. Arad, 2001.
- Glück, Eugen, Roz, Alexandru, Arad. *Városi kalauz*. Bukarest, 1982.
- Hollingsworth, Mary. *A művészetek világtörténete*. Budapest, 1995.
- Ionescu, Grigore. *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor /Az építészet Románia területén az évszázadok folyamán/*. Bucuresti, 1982.
- Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii în România /Az építészet története Romániában/*. I–II. Bucuresti, 1965.
- *Istoria României /Románia története/*. III. București, 1964.
- *Ki kicsoda? A bánsági közélet lexikonja*. Szerkesztette: Damó Jenő. Temesvár, /1930/.
- Kiss, Nicolae, *Repertoriul monumentelor din municipiul Arad /A műemlékek repertóriumuma Arad municípiumban/*. Ziridava. VI. 1976.
- Kovách Géza, *Az emlékező város*. Arad, 1999.
- Lakatos Ottó. *Arad története*. I–III. Arad, 1881.
- Lanevschi, Gheorghe, *Arhitectura arădeană la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX în contextul european al Artei 1900*. Museum Arad. Studii și comunicări. 1997.
- Lanevschi, Gheorghe, *Câteva date privind schimbarea aspectului Pieței Avram Iancu din Arad în cursul secolului al XIX-lea*. Historia urbana. /București/, 1995/ 1–2.
- Lanevschi, Gheorghe, „La belle époque” /A békeidők/. Aradul cultural. 1998. június.
- Lanevschi, Gheorghe, *Un monument baroc dispărut. Capela Sf. Florian din Arad /Egy eltűnt barokk műemlék. Az aradi Szent Flórián kápolna/*. Studii și comunicări. VI. Arad, 1997.
- Le Corbusier, *Új építészet felé*. Budapest, 1981.
- Litiu, Gheorghe, prof., Dr., *Mănăstirea „Sfântul Simion Stâlpcnicul” din Arad-Gai /Az arad-gáji Oszlopos Szent Simon-kolostor/ Mitropolia Banatului 7–8. / Timișoara/, 1983.*
- Lyka Károly, *A művészetek története*. Budapest. 1931.
- *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987.
- Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. Arad. I. 1892. II. 1895.
- Matekovits Mihály, „Ha az Úr nem építi a házat, hasztalan fárad, ki építi azt.” Jelen, 1997. dec. 20.
- Medeleanu, Horia, *Aradul în secolul al XVIII-lea pe baza conscripției străzilor din anul 1783 /Arad a XVIII. században az utcák 1783-as összeírása alapján*. Ziridava, XIV. 1982.

- Medeleanu, Horia. Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea /Arad katedrálisa a XVIII. században/. Mitropolia Banatului 7–8. /Timișoara/, 1983.
- Medeleanu, Horia. Pictorul Stefan Tenetchi – viața și opera /Stefan Teneczki festő – élete és munkássága/. Ziridava. XV–XVI. 1987.
- Medeleanu, Horia. Testamentul pictorului Stefan Tenetchi / A festő Stefan Teneczki végrendelete/. Studii și comunicări VI. Arad, 1997.
- Medeleanu, Horia. Valori de artă veche românească /A régi román művészet értékei/. Arad, 1986.
- Monumente bisericesti din Arad și împrejurimi /Egyházi műemlékek Aradon és környékén/. Tervezte és szerkesztette Al. Bădăuță. Arad, 1971.
- Művészettörténeti ABC. Budapest, 1961.
- Nagy Margit B., Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977.
- Opreșcu, G., Manual de istoria artei – barocul /Képzőművészet-történeti tankönyv – a barokk/. București, 1985.
- Panici, Bojidar. Biserica cu hramul Sf. Nicolae a grănicerilor sârbi din Arad la cumpăna secolilor XVII–XVIII /Az aradi szerb határőrök Szent Miklós tiszteletére felszentelt temploma a XVII–XVIII. század fordulóján/. In Interetnicitate în Europa centrală și de est. Arad, 2002.
- Pávai Gyula. Aradi híres emberek. Arad, 2003.
- Pávai Gyula. A vitráliák. Evangélikus jubileum. 1996. 5.
- Pávai Gyula. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc aradi emlékei és emlékhelyei. Arad, 1998.
- Péter I. Zoltán. A mai Nagyvárad barokk és klasszicizáló barokk építészete. Partium füzetek 23. Nagyvárad, 2003.
- Péter I. Zoltán. Nagyvárad római katolikus székesegyházai. Partiumi füzetek sorozat 30. Nagyvárad, 2004.
- Pogány Frigyes. Párizs. Budapest, 1965.
- Puskel Péter. Arad marad. Arad, 1997.
- Puskel Péter. Arad redivivus. Arad, 1998.
- Puskel Péter. „A város büszkén tekint az új templomra.” Jelen, 1996. szept. 21.
- Puskel Péter. Egykori nagyasszonyok testamentuma. Nyugati Jelen, 2001. május 5–6.
- Puskel Péter. Emléklapok a régi Aradról (1885–1945). Arad, 2004.
- Puskel Péter. Három születésnap. Nyugati Jelen. 2004. febr. 27.
- Raici, Ștefan. Biserica Sfinților apostoli Petru și Pavel. Biserica sârbească din Arad / Szent Péter és Pál apostolok temploma. Az aradi szerb templom/. Arad, 1998.

- Sarca, Pompiliu, Danciu, Zamfir, Liceul industrial de fete Arad, str. Lucian Blaga nr. 9 /Az Aradi Ipari Leánylíceum, Lucian Blaga u. 9/. Museum Arad. Studii și comunicări, 1997.
- Somogyi Gyula dr., Arad szab. kir. város és Arad vármegye községeknek leírása. Arad, 1913.
- Szentkirályi Zoltán, Az építészet világtörténete. I–II. Budapest, 1980.
- Szöllőssy Károly, Az aradi Szent-Háromság szobor története. Arad, 1883.
- Teodorescu, Aurel, Arhitectura în stil /Építészet stílusokban/. București, 1974.
- Trei veacuri ale bisericii lui Tekelija /Tököli templomának három évszázada/. Arad, é.n.
- Thuróczy László, Ungaria suis cum Regibus compendio data. Tyrnaviae, 1768.
- Toca, Mircea, Clujul baroc /A barokk Kolozsvár/. Cluj-Napoca, 1983.
- Ujj János, Arad. Történeti városkalauz. Arad, 2001.
- Ujj János, Emlékhelyek és emlékművek Arad megyében. Arad, 2003.
- Vasilescu, Sorin, Art nouveau în România /A szecesszió Romániában/. Museum Arad. Studii și comunicări, 1997.
- Vătășianu, Virgil, Arta țarilor române în secolul al XVIII-lea. In Istoria României. III. București, 1964.
- Vătășianu, Virgil, Istoria artei feudale în Țările Române /A hűbéri művészet a román országokban/. I–II. București, 1959.
- Végvári Lajos, Az európai művészet története. Budapest, 1989.
- Verancsics Antal, Összes művei. Magyar Történelmi Emlékek. VII. Pest, 1865.
- Wellner István, Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez. Budapest, 1990.
- Záray Jenő, Száz év az emberi élet- és vagyonmentésben. Arad, 1934.
- Zeiner Alfréd, Arad múltja. Arad, 1940.

TARTALOM

Előszó	5
I. A KÖZÉPKORI ARAD EMLÉKE	7
II. AZ ARADI BAROKK NYOMÁBAN	21
A legjelentősebb lebontott épületek	25
Egyházi műemlékek	29
Világi építmények	43
Késő- vagy neobarokk?	46
Szómagyarázat	50
III. AZ EKLEKTIKA VÁROSA	71
Középületek	80
Templomok	87
Tanintézetek	90
Magánépületek	94
IV. A SZECCESSZIÓ KÉT ÉVTIZEDE	114
V. A MODERN ÉPÍTÉSZET ARADON	137
FELHASZNÁLT IRODALOM	153

A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor–Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félicsfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza–Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: **„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...“**
11. Bunyitay Vince–Fodor József: **Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskolatörténete**
16. Csilik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emődi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyváradi egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**
26. György Irén: **Szalacs** (kismonográfia)
27. Antal Béla: **Biharpüspöki**
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: **Albis** (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: **„Aki fényt hagyott maga után...“**
30. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad római katolikus székesegyházai**
31. Kiss Kálmán: **Egri község** (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: **A révi fazekasság monográfiája**
33. Emődi János–Varga Árpád: **Telegdi sírkövek, emléktáblák**
34. Jósa Piroska: **Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál**
35. Dukrét Géza: **Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében**
36. Anzik Albert: **Livada – Sárközújlak**
37. Bozsóky Kresztján Ilona: **A temesvári iparoktatás kezdeteiről**

38. Dukrét Géza: **Hegyköz** (történeti monográfia)
39. Kormányos László: **Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején**
40. Dukrét Géza: **A bihari turizmus története**
41. Velcsov Margit: **Bartók Béla és Nagyszentmiklós**
42. Szilágyi József: **Tóti község monográfiája**
43. Kovács Rozália: **Érmihályfalvi temetők**
44. Dukrét Géza–Péter I. Zoltán: **Nagyvárad városismertető**
45. Kupán Árpád–Dukrét Géza: **1956 emlékezete Biharban**
46. **Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.** Összeállította Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: **A mozi évszázada Nagyváradon**
48. Gavallér Lajos: **Micske a helynevek tükrében**
49. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad műemlék épületei**
50. **Nagyvárad ipartörténete**
51. Jósa Piroska: **Bihari sorsok a változó időben**
52. Pávai Gyula: **Mesélő aradi házak**

